

Европско ШКОЛСКО истраживање о употреби психоактивних супстанци међу ученицима у Србији 2019.

Република Србија
МИНИСТАРСТВО ЗДРАВЉА

ИНСТИТУТ ЗА ЈАВНО ЗДРАВЉЕ СРБИЈЕ
„Др Милан Јовановић Батут”

European Monitoring Centre
for Drugs and Drug Addiction

ESPAD

The European School Survey Project on Alcohol
and Other Drugs

Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“

Европско школско истраживање о употреби психоактивних супстанци међу ученицима у Србији 2019.

ESPAD – *The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*

Београд 2020.

Европско школско истраживање о употреби психоактивних супстанци међу ученицима у Србији 2019.

ESPAD – *The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*

Издавач:

Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“

Главни и одговорни уредник:

Верица Јовановић

в. д. директора Института за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“

Уредници:

Биљана Килибарда

Надежда Николић

Аутори:

Биљана Килибарда

Надежда Николић

Верица Јовановић

Јелена Гудељ Ракић

Мирјана Тошић

Лектура и коректура:

Тамара Груден

Припрема за штампу:

Pressia, Београд

Тираж:

300

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд

616-056.8-053.6(497.11)"2019"

613.817.84-053.6(497.11)"2019"

ЕВРОПСКО школско истраживање о употреби психоактивних супстанци међу ученицима у Србији 2019. : ESPAD - The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs / [Биљана Килибарда ... и др.]. - Београд : Институт за јавно здравље Србије "Др Милан Јовановић Батут", 2020 (Београд: Pressia). - 52 стр. : граф. прикази, табеле ; 30 см

Подаци о ауторима преузети из колофона. - Тираж 300. - Библиографија: стр. 50-52.

ISBN 978-86-7358-116-3

1. Килибарда, Биљана, 1972- [аутор] 2. European School Project on Alcohol and other Drug (Belgrade)

а) Пушење - Адолесценти - Србија - 2019 б) Алкохолизам - Адолесценти - Србија - 2019 с) Наркоманија - Адолесценти - Србија - 2019

COBISS.SR-ID 23982089

Садржај

Предговор	1
Захвалност	2
1. Увод.....	3
2. Дизајн и метод истраживања.....	5
2.1. Узорачки оквир и узорак.....	5
2.2. Прикупљање података и инструмент истраживања.....	5
3. Резултати	7
3.1. Употреба дуванских и никотинских производа и ставови о њиховој доступности и ризицима по здравље	7
3.1.1. Употреба дувањсти и ризичности дуванских и никотинских производа	14
3.2. Употреба алкохолних пића и ставови о њиховој доступности и ризицима по здравље.....	15
3.2.1. Употреба алкохолних пића	16
3.2.2. Ставови о доступности и ризичности алкохолних пића	20
3.3. Употреба енергетских пића	21
3.4. Употреба канабиса и других дрога и ставови о њиховој доступности и ризицима по здравље	22
3.4.1. Употреба канабиса и других дрога.....	23
3.4.2. Ставови о доступности и ризичности дрога.....	28
3.5. Коришћење електронских медија и друштвених мрежа.....	29
3.6. Коцкање и клађење.....	31
3.7. Протективни и фактори ризика од значаја за ризично понашање младих.....	33
3.8. Трендови изабраних показатеља у вези са употребом психоактивних супстанци у Србији.....	40
4. Закључци	48
5. Референце.....	50

Предговор

Употреба и зависност од психоактивних супстанци значајни су јавноздравствени проблем који поред штетних последица по здравље доводи и до бројних социјалних проблема, као и до економских губитака због пораста трошкова лечења, илегалних токова новца, пораста трошкова социјалне заштите и правосуђа.

Велики број корисника први пут је пробао психоактивну супстанцу током адолесценције, што младе чини посебно осетљивом групом и наглашава потребу спровођења превентивних мера заснованих на доказима.

У циљу прикупљања валидних података о учесталости и обрасцима коришћења психоактивних супстанци и других ризичних понашања међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији, Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“ је у току школске 2018/2019. године спровео истраживање као део међународног ESPAD (*European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*) истраживања, које се спроводи у више од 40 европских земаља према истој методологији.

Ово истраживање обезбеђује валидне податке о ризичном понашању ученика у Србији, могућност поређења са ситуацијом у другим земљама које учествују у ESPAD истраживању и узајамну размену знања и најбоље праксе у реализацији истраживања.

ESPAD истраживање из 2019. године је, према истој методологији, спроведено 2008. и 2011. године у Србији и стога је могуће упоредити и анализирати промене у учесталости и обрасцима употребе психоактивних супстанци међу ученицима првих разреда средњих школа.

Подаци представљени у овој публикацији значајан су ресурс за све оне који су укључени у планирање, имплементацију и евалуацију јавноздравствених интервенција које имају за циљ превенцију употребе психоактивних супстанци и других ризичних понашања младих у Србији.

Захвалност

Захваљујемо Министарству здравља Републике Србије, Министарству просвете, науке и технолошког развоја, као и Европском центру за мониторинг дрога и зависности од дрога (EMCDDA – *European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction*) који су пружили пуну подршку у спровођењу овог истраживања. Захвалност дугујемо и Републичком заводу за статистику који нам је обезбедио податке неопходне за формирање репрезентативног узорка. Посебно се захваљујемо директорима школа и наставницима који су прихватили учешће у истраживању и ученицима који су на озбиљан и одговоран начин приступили истраживању.

1. Увод

Здравље и добробит младих су од посебног значаја у свим друштвима и континуирано се улажу напори на промоцији здравља и превенцији ризичног понашања међу овом осетљивом популационом групом. Предуслов за адекватно планирање и праћење ефеката превентивних интервенција су валидна и поуздана истраживања.

У претходним деценијама у свету је спроведен велики број истраживања о учесталости и обрасцима употребе психоактивних супстанци међу младима. Међутим, поређење резултата међу земљама и праћење трендова је представљало изазов због примене различитих методологија. Доступност компаративних података у овој области један је од кључних захтева у евалуацији напретка у сузбијању проблема ризичног понашања младих, као и за даљи развој политике у овој области. Од посебног значаја за боље разумевање ситуације у области ризичног понашања младих у Србији је и могућност поређења резултата добијених у Србији са резултатима других европских земаља и просеком на нивоу Европе.

Са циљем прикупљања валидних података који истовремено омогућавају поређење међу земљама, у Европи се међу ученицима старости 15–16 година од 1995. године реализује ESPAD истраживање (Европско школско истраживање о употреби алкохола и других психоактивних супстанци). У периоду од 1995. до 2019. године спроведено је шест истраживања у више од 40 земаља.

Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“ уз подршку Министарства здравља Републике Србије, Министарства просвете, науке и технолошког развоја и уз подршку Европског мониторинг центра за дроге и зависности од дрога (EMCDDA) у школској 2018/2019. години по трећи пут на националном нивоу је спровео ESPAD истраживање.

Циљна група истраживања су ученици који навршавају 16 година током године прикупљања података, што је за 2019. годину значило ученике рођене 2003. године. Прикупљање података се спроводи у школама, у свим земљама које учествују у истом периоду, коришћењем заједничке методологије. Сви прикупљени подаци омогућавају анализе учесталости и образаца употребе психоактивних супстанци, фактора који на то утичу, као и ставова и мишљења о доступности и ризичности психоактивних супстанци.

Процес прикупљања података обезбеђује анонимност, штити приватност ученика и у њему не постоји никакав ризик по здравље деце. Истраживање се заснива на принципу добровољности и сваки ученик има право да одбије попуњавање упитника.

За спровођење истраживања је добијена сагласност Етичког одбора Института за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“, као и сагласности школа за учешће у истраживању.

У овој публикацији приказани су подаци о учесталости и обрасцима употребе психоактивних супстанци и других ризичних понашања, као и ставови ученика о доступности ових супстанци и њихова мишљења о односима са вршњацима и родитељима. За поједине показатеље приказано је поређење резултата добијених истраживањем спроведеним 2019. године, са подацима из 2008. и 2011. године.

2. Дизајн и метод истраживања

2.1. Узорачки оквир и узорак

У анкети је коришћен репрезентативан, случајан, двоетапни стратификовани узорак ученика првог разреда средњих школа у Србији, рођених 2003. године. Узорак је изабран тако да обезбеди статистички поуздане процене показатеља о коришћењу психоактивних супстанци на нивоу Србије у целини и за три региона: Војводину, Београд и централну Србију. Узорачки оквир који је обезбеђен од стране Републичког завода за статистику чинило је 60.290 ученика из 510 школа са укупно 2576 одељења. Узорак школа је одређен методом случајног избора према вероватноћи пропорционалној броју ученика, којим су изабране 103 школе које похађа 23.376 ученика првих разреда средњих школа. Укупно је изабрано 206 одељења са процењених 6180 ученика.

Након спроведених предвиђених процедура, у истраживању је учествовало 89 средњих школа у којима први разред похађа 18.085 ученика. Из сваке школе је изабрано по једно или два одељења са укупно 206 одељења са 4976 ученика. Упитнике је попунило 4316 ученика из 178 одељења првих разреда изабраних школа. У анализи су приказани подаци који се односе само на ученике рођене 2003. године чији укупан број износи 3529.

Упитник су попуњавали сви ученици присутни на дан анкетирања, у изабраном разреду, који су прихватили учешће, при чему је посебна пажња дата обезбеђивању њихове анонимности.

Неке младе особе рођене 2003. године нису након завршеног обавезног основног образовања наставиле даље школовање. Такође, одређени број ученика узраста 16 година је због каснијег поласка у школу или понављања још увек у основној школи. Из тих разлога, добијени резултати нису репрезентативни за све младе у Србији рођене 2003. године, већ за ученике првог разреда средњих школа рођене 2003. године.

2.2. Прикупљање података и инструмент истраживања

У оквиру истраживања за прикупљање података коришћен је упитник за само-попуњавање који је дистрибуиран ученицима првог разреда средњих школа који су учествовали у истраживању. Стандардан ESPAD упитник је структуриран, међународно усаглашен упитник који се састоји из обавезног и опционог дела. Путем упитника прикупљени су подаци о употреби дуванских и никотинских производа, алкохолних и

енергетских пића, канабиса и других дрога, као и о коришћењу електронских медија, друштвених мрежа, о начинима на који ученици проводе слободно време, о коцкању и клађењу, као и ставови и мишљења у вези са употребом психоактивних супстанци. У истраживању је коришћен стандардан упитник дизајниран од стране ESPAD-а чиме је омогућено поређење резултата са резултатима осталих земаља које учествују у пројекту.

За спровођење истраживања добијена је сагласност Етичког комитета Института и писмо подршке Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Свим школама које су изабране у узорак прослеђен је позив за учешће у истраживању уз давање свих основних информација о истраживању, начину на који је предвиђено прикупљање података и обрасци за прикупљање сагласности родитеља. Након добијања сагласности школа, школе су контактиране од стране претходно обучених анкетара како би се договорио термин истраживања. Пре дистрибуције упитника, ученицима је објашњено да је упитник потпуно анониман, да се прикупљени подаци неће анализирати и презентовати на нивоу појединачних одељења или школе, већ само заједнички на нивоу Србије или географских региона. Ученицима је јасно назначено да је њихово учешће у анкети добровољно и да без обзира на родитељску сагласност могу да одбију учешће.

Прикупљање података вршили су обучени анкетари и теренски координатори истраживања. Ученици су у учионицама анонимно одговарали на питања у условима сличним као приликом полагања писменог теста. Сваки попуњени упитник ученик је стављао у коверту коју су ученик/ученица потом затворили како би се сачувала потпуна анонимност испитаника.

3. Резултати

3.1. Употреба дуванских и никотинских производа и ставови о њиховој доступности и ризицима по здравље

Пушење је водећи превентабилни фактор ризика за бројне хроничне незаразне болести. Подаци показују да је сваки пети (21%) одрасли становник у свету пушач, као и да је 2015. године 11,5% смртних случајева у свету било повезано са пушењем, са значајним разликама између региона и држава (1, 2).

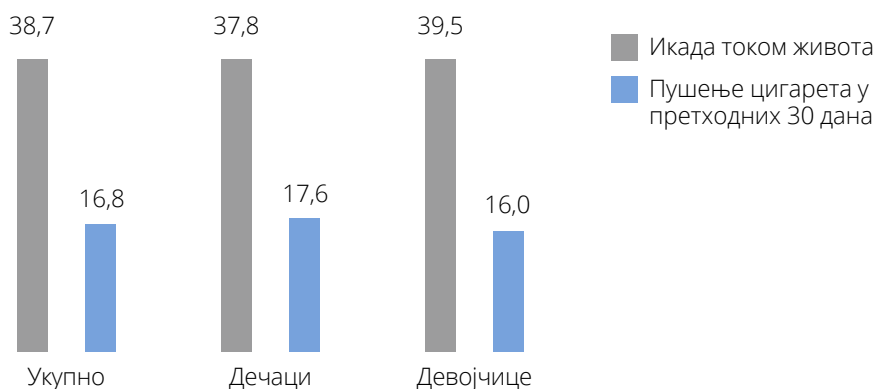
Мере контроле дувана које су имплементирани у свету у различитом обиму довеле су до смањења учесталости коришћења цигарета међу адолесцентима. Међутим, упркос смањењу учесталости пушења у многим земљама у претходним деценијама (3, 4), појава нових производа као што су електронске цигарете (5) и загревани, несагоревајући дуван (6), као и пораст популарности и учесталости употребе наргила (7–9), указују на потребу интензивирања мера на контроли дувана.

Већина пушача своју прву цигарету попуши пре 18. године живота (10), а бројни фактори утичу на то да ли ће адолесценти пробати цигарете, да ли ће након експериментисања наставити да их конзумирају, као и на брзину развоја и степен зависности од никотина. Друштвене норме и ставови имају велики утицај на адолесценте при доношењу одлуке да пробају цигарете и да наставе да пуше. Између осталог, перцепција ризичности пушења и изложености дуванском диму повезана је са отпочињањем пушења (11, 12), као и перцепција ризичности употребе наргила и електронских цигарета (12–14).

3.1.1. Употреба дуванских и никотинских производа

У Србији су најчешће коришћени дувански производ цигарете. У оквиру истраживања добијен је проценат ученика који су експериментисали са цигаретама тј. они који су пробали цигарете бар једном током живота, као и проценат ученика који спадају у групу пушача према критеријуму да су пушили бар једном у претходних 30 дана. Подаци показују да је икада током живота пушило 38,5% ученика, док проценат пушача износи 16,8%. Девојчице у нешто већем проценту пробају да пуше, а дечака је више међу онима који су пушили у претходних 30 дана (графикон 1).

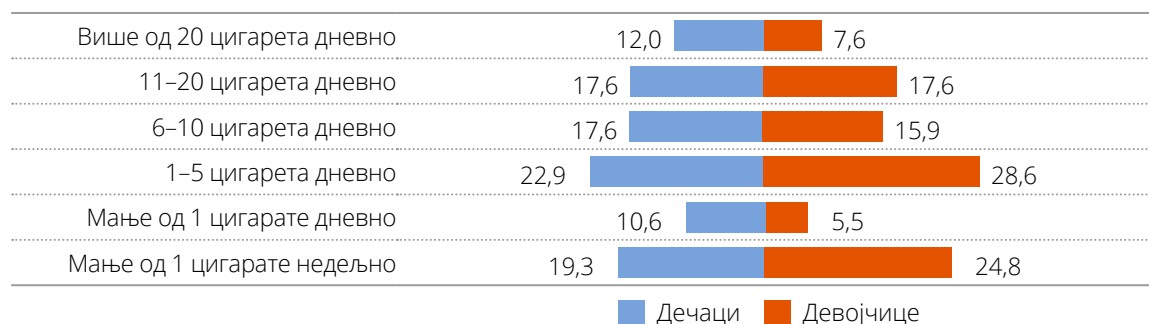
Графикон 1. Употреба цигарета икада током живота и у претходних 30 дана, међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

Међу ученицима који пуше цигарете, постоји разлика у интензитету пушења посматрано према броју цигарета које попуше у току дана. Више од две трећине ученика (69,7%) од оних који су пушили у претходних месец дана, спада у свакодневне пушаче тј. оне који пуше најмање једну цигарету дневно, са незнатним разликама према полу (70,1% дечака и 69,7% девојчица).

Дечаци у већем проценту (12,0%) пуше више од 20 цигарета дневно у поређењу са девојчицама (7,6%) (графикон 2).

Графикон 2. Број цигарета које попуше ученици првих разреда средњих школа који су пушили у претходних 30 дана, према полу (%), Србија, 2019.

У Србији је 13,0 % ученика првих разреда средњих школа пробало цигарете са 13 и мање година живота, док је у том узрасту 1,7% ученика свакодневно пушило (графикон 3).

Графикон 3. Пробање цигарета и свакодневно пушење пре 13. године живота међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

Међу ученицима првих разреда средњих школа који су икада пробали да пуше, највећи проценат њих је то урадио у 14. или 15. години живота, а скоро сваки пети ученик (17,8%) је то учинио у веома раном узрасту, пре 13. године живота (табела 1).

Табела 1. Године живота када су ученици првих разреда средњих школа који су пробали цигарете то учинили први пут (%), Србија, 2019.

Узраст	Укупно (%)	Дечаци (%)	Девојчице (%)
9 година и мање	7,5	8,3	6,8
10 година	2,2	3,3	1,2
11 година	3,0	3,3	2,7
12 година	5,1	5,6	4,5
13 година	13,6	13,5	13,8
14 година	29,6	28,1	30,9
15 година	35,3	33,2	37,3
16 година	3,7	4,7	2,8

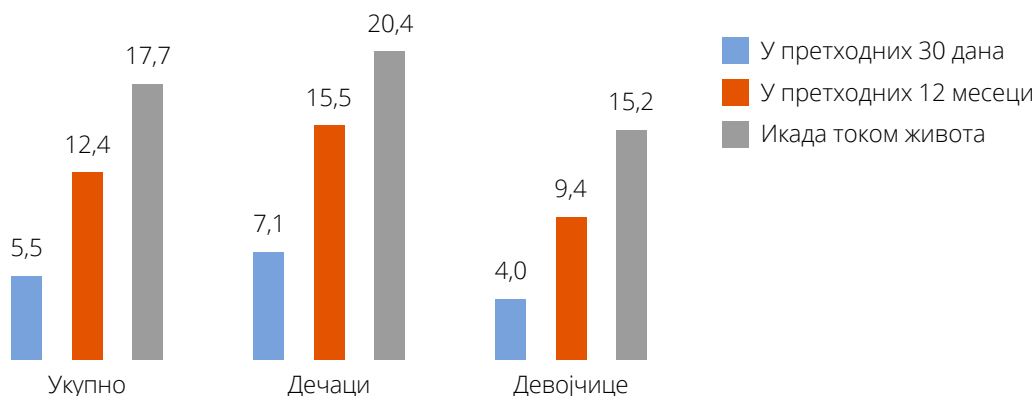
Електронске цигарете

Електронске цигарете су електронски уређаји који генеришу аеросол из течности. Због великих варијација у дизајну ових уређаја називају се и заједничким именом системи за електронско допремање никотина тј. ENDS (*Electronic Nicotin Delivery Systems*) или ENNDS (*Electronic Non-Nicotin Delivery Systems*) јер на тржишту постоје и течности у којима нема никотина. Иако се приликом коришћења електронских цигарета и других сличних електронских уређаја ослобађа аеросол, ови уређаји и сам чин њиховог коришћења се називају *вејп* од енглеске речи *vape* која у преводу значи водена пара. Течности за електронске цигарете садрже потенцијално токсичне материје, а истраживања показују и да изложеност аеросолу електронских цигарета представља

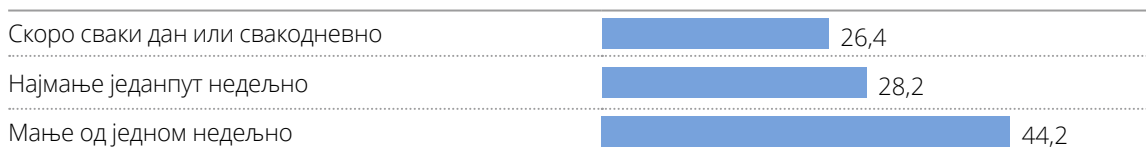
потенцијалну опасност за оне који га удишу (15). У великом броју случајева, течност електронских цигарета садржи никотин, супстанцу која као и у случају пушења цигарета изазива зависност. Подаци показују да међу адолесцентима електронске цигарете користе и она деца која никада нису пушила (16).

Подаци у овом истраживању говоре да је 17,7% ученика првих разреда средњих школа бар једном током живота пробало електронске цигарете и међу њима је више дечака него девојчица (графикон 4), а међу онима који су их користили у претходних 30 дана (5,5% ученика), највише је оних који су их конзумирали мање од једном недељно (графикон 5).

Графикон 4. Употреба електронских цигарета међу ученицима првих разреда средњих школа у различитим временским оквирима, према полу (%), Србија, 2019.

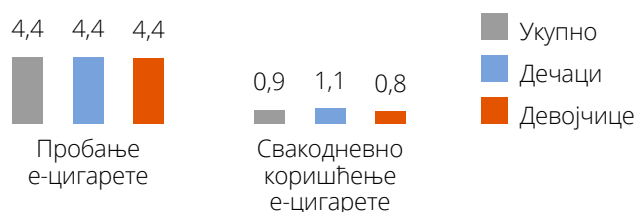

Графикон 5. Учесталост коришћења електронске цигарете међу ученицима првих разреда средњих школа у претходних 30 дана (%), Србија, 2019.

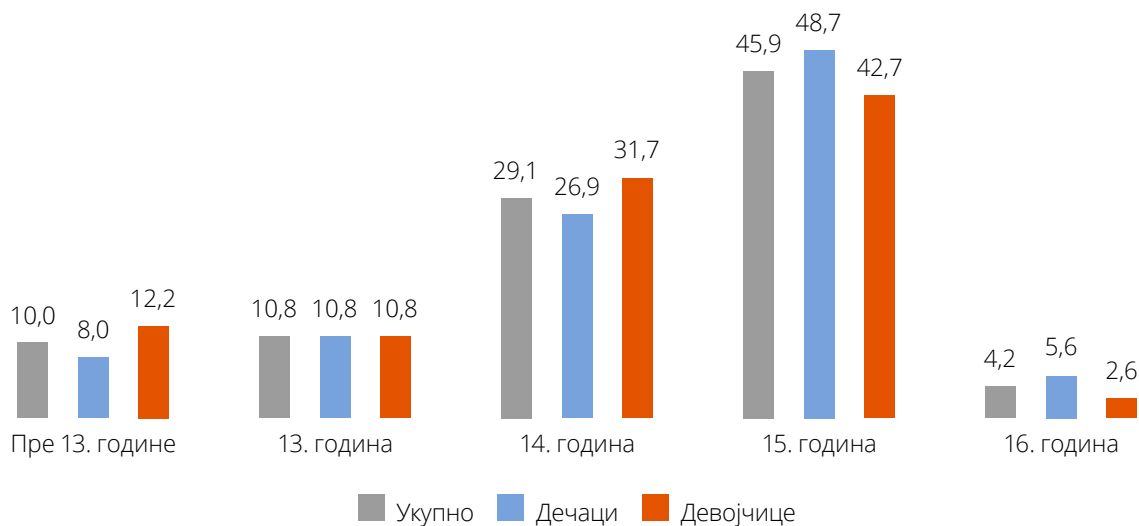
У Србији је пре 13. године живота електронску цигарету (е-цигарету) пробало 4,4% ученика првих разреда средњих школа, а 0,9% је у овом раном узрасту већ користило овај производ свакодневно (графикон 6).

Графикон 6. Пробање и свакодневна употреба е-цигарета пре 13. године живота међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

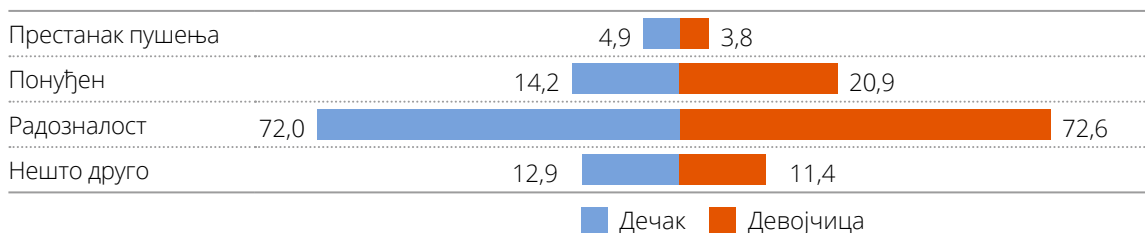
Међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији који су навели да су користили електронску цигарету, највећи проценат је то учинио са 15 година живота (графикон 7).

Графикон 7. Прво коришћење електронске цигарете међу оним ученицима који су икада пробали електронску цигарету према узрасту (%), Србија, 2019.

Ученици наводе различите мотиве за пробање електронских цигарета. Највећи проценат (72,3%) ученика првих разреда средњих школа који су пробали електронску цигарету су то урадили из радозналости (72,0 % дечаки и 72,6% девојкице); 4,4% (4,9% дечаки и 3,8% девојкице) у циљу престанка пушења; 17,2% јер су били понуђени од неког из друштва (14,2% дечаки и 20,9% девојкице) (графикон 8).

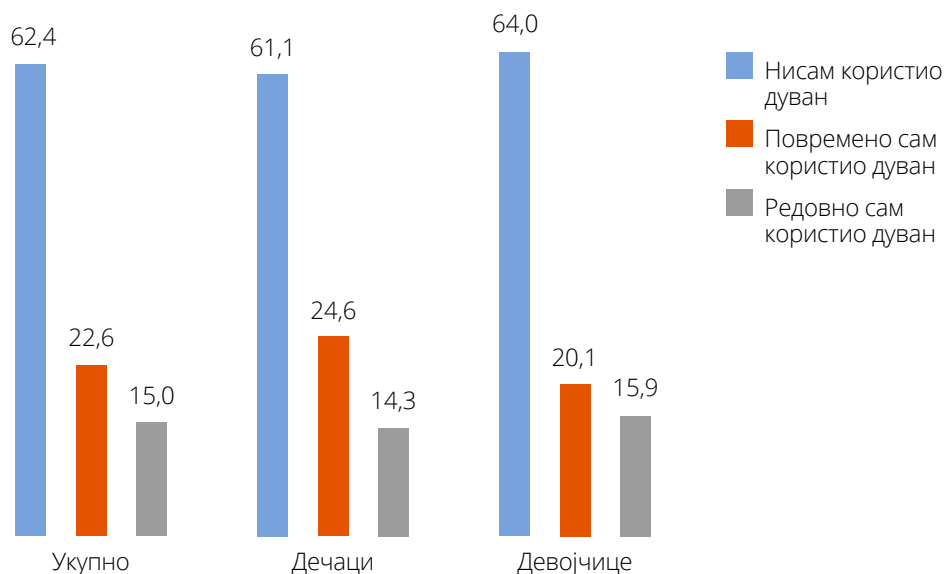
Графикон 8. Разлози пробања електронских цигарета међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

Међу онима који су пробали електронску цигарету, највећи проценат (73,8%) сматра да је електронска цигарета коју су користили у последњој прилици садржала ароме, док само 18,2% ученика мисли да је течност за електронску цигарету садржала никотин.

Међу ученицима који су навели да су бар једном користили електронску цигарету више од половине није користило дуван, а 22,6% је повремено користило дуван када су први пут пробали електронску цигарету (графикон 9).

Графикон 9. Одговори ученика првих разреда средњих школа који су пробали електронску цигарету на питање о томе да ли су већ користили дуван када су пробали електронску цигарету, према полу (%), Србија, 2019.

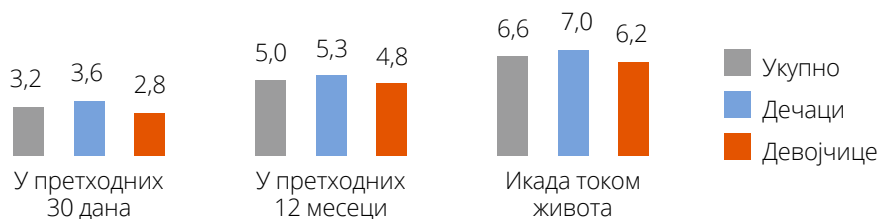

Загревани дувански производи

Као и у многим другим земљама, у Србији су се претходних година на тржишту појавили загревани дувански производи (*HTPs-Heated Tobacco Products*). Код ових производа дуван се загрева на 350°C што је ниже него код цигарета, а загревањем дувана у овим производима ствара се аеросол који садржи различите супстанце. Ови производи садрже никотин који изазива зависност, и који код младих који никада нису користили друге дуванске производе може довести до стварања зависности и преласка на друге дуванске производе. Због чињенице да су ови производи нови на тржишту, нема довољно података о дугорочним ефектима њиховог коришћења.

У Србији је ове производе икада током живота користило 7,0% ученика првих разреда средњих школа, а у претходних 30 дана 3,1% ученика (графикон 10).

Графикон 10. Коришћење загреваних дуванских производа у различитим временским оквирима међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

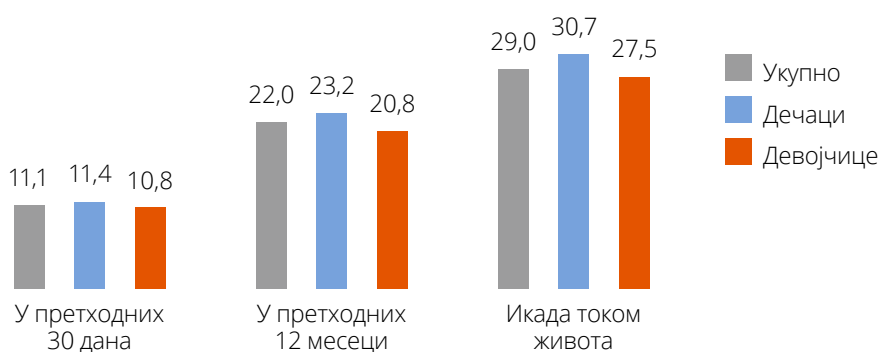

Наргиле

Употреба наргила повећава вероватноћу оболевања од малигних обољења као што су рак плућа и рак усне дупље, али и других обољења као што су болести срца и крвних судова и болести дисајних органа. Недовољно чисто црево и посуда за воду наргила, као и дељење наставка за уста, отварају пут и за разне заразне болести као што су херпес и туберкулоза (17, 18). Упркос великом броју доказа о краткорочним и дугорочним штетним ефектима, и даље су присутне заблуде да пушење наргила не представља велики ризик по здравље, посебно у поређењу са пушењем цигарета (3). Пушење наргила има негативне ефекте на здравље и када се уместо дувана користи друга мешавина која се загрева угљем чијим се сагоревања ослобађа дим који садржи угљен-моноксид и друга токсична једињења (19).

У Србији је 29,0% ученика првих разреда средњих школа користило најмање једном током живота наргиле и међу њима је више дечака него девојчица, а 11,1% их је користило у последњих 30 дана (графикон 11).

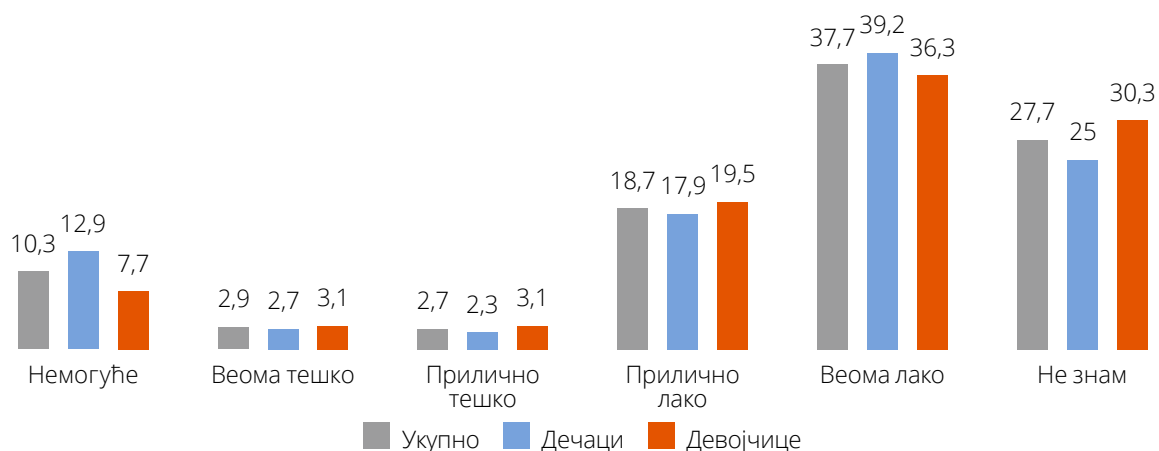
Графикон 11. Употреба наргила у различитим временским оквирима међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

3.1.2. Ставови о доступности и ризичности дуванских и никотинских производа

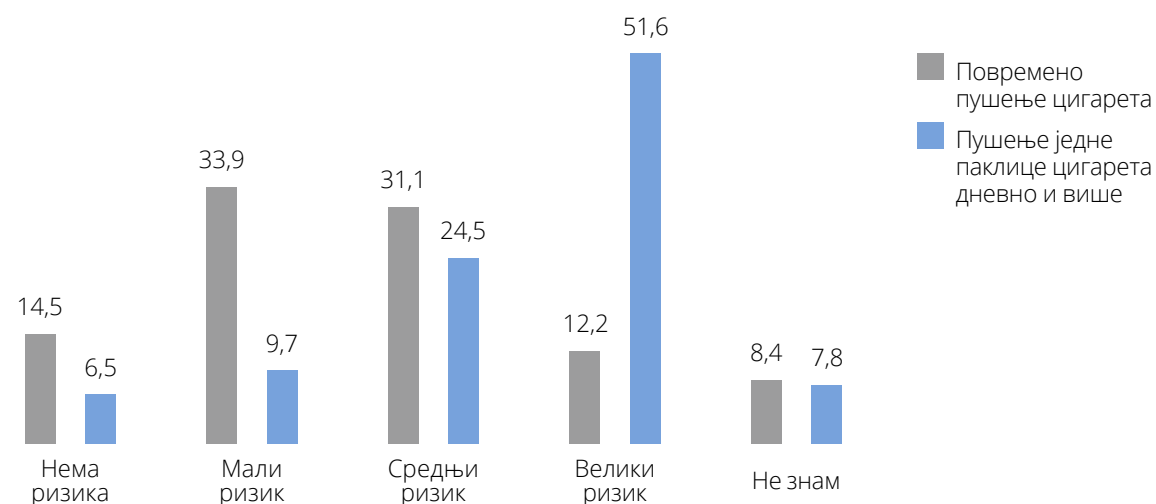
Адолесценти могу набавити цигарете на више начина, укључујући дељење међу групом вршњака и куповину. Истраживања показују да доступност места продаје у окружењу и ниска цена цигарета утичу на повећање учесталости пушења (20, 21). Упркос законској регулативи којом је у Републици Србији забрањена продаја цигарета малолетним особама, више од половине ученика (56,4%) сматра да би прилично лако или веома лако могли да набаве цигарете уколико би то желели (графикон 12).

Графикон 12. Ставови ученика првих разреда средњих школа о томе колико би лако могли да дођу до цигарета уколико би то желели (%) Србија, 2019.

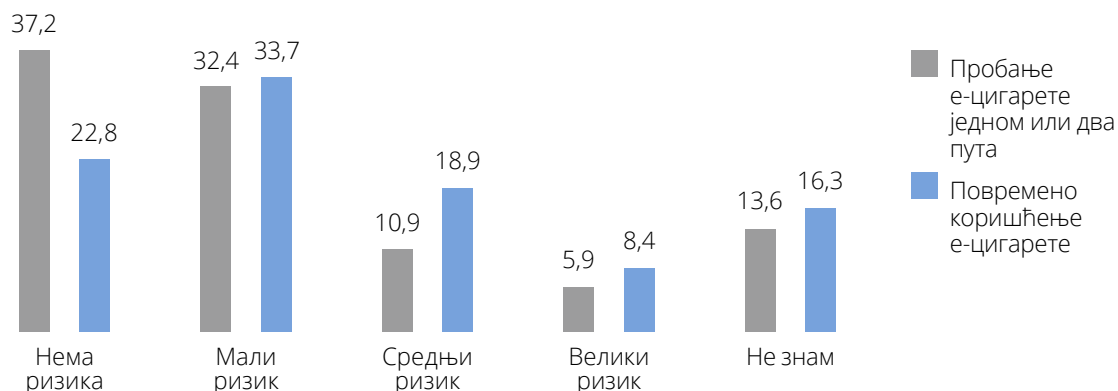
Подаци показују да ученици првих разреда средњих школа потцењују ризичност пушења цигарета, а посебно повремениог пушења. Тек нешто више од половине ученика (51,6%) сматра да свакодневно пушење једне паклице цигарета представља велики ризик по здравље (графикон 13).

Графикон 13. Ставови ученика првих разреда средњих школа о ризичности повремениог и свакодневног пушења (%), Србија, 2019.

Велики проценат ученика првих разреда средњих школа (37,2%) сматра да пробање електронских цигарета не представља никакав ризик. Такође, 22,8% ученика сматра да њихово повремено коришћење не представља ризик по корисника (графикон 14).

Графикон 14. Мишљење ученика првих разреда средњих школа о ризичности коришћења електронских цигарета (%), Србија, 2019.

3.2. Употреба алкохолних пића и ставови о њиховој доступности и ризицима по здравље

Употреба алкохола има за последице не само алкохолизам тј. синдром зависности од алкохола, већ због усвојених образаца пијења алкохолних пића и штете које доводе до физичког и/или менталног оштећења здравља. Штетна употреба алкохола и зависност од алкохола повезани су са бројним обољењима као што су малигне болести, цироза јетре, болести срца и крвних судова. Поред тога, употреба алкохолних пића узрокује велики број саобраћајних удеса, друге несреће и повреде, туче, убиства, одсуствовање с посла, незапосленост и смањену радну способност и продуктивност, као и насиље и криминал. У свету сваке године више од три милиона људи умре од последица штетне употребе алкохола (22).

Младе особе су посебно осетљиве на дејство алкохола. Свако пијење алкохола код особа млађих од 18 година представља злоупотребу алкохола под којом се подразумева било која врста друштвено неприхватљивог пијења, од ризичног, преко штетног до зависности од алкохола. Резултати бројних школских истраживања у свету указују на то да у многим земљама млади почињу да конзумирају алкохол пре 15. године живота. У свету 26,5% младих узраста 15–19 година конзумира алкохолна пића са разликама међу земљама и регионима и највећом преваленцијом (43,8%) у Европском региону (22).

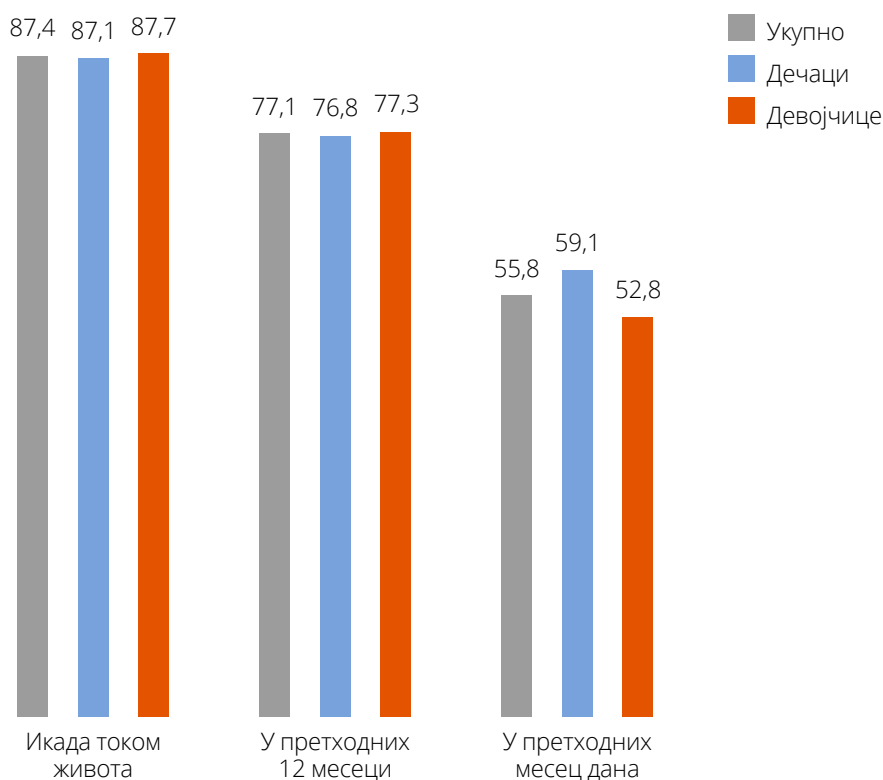
Фактори ризика који утичу на отпочињање употребе алкохолних пића и на различите обрасце употребе су индивидуални фактори ризика као што су пол и узраст, али и фактори из окружења у које спадају доступност алкохола и законска регулатива у вези са алкохолом. У факторе повезане са употребом алкохола спада и перцепција ризичности пијења (23).

У овом поглављу приказани су подаци о употреби алкохолних пића, узрасту првог контакта са алкохолом, опијању међу ученицима првих разреда средњих школа у три временска оквира и то: током живота, у претходних 12 месеци и у претходних 30 дана. У посебном одељку су приказани ставови и мишљења о доступности и ризичности алкохолних пића

3.2.1. Употреба алкохолних пића

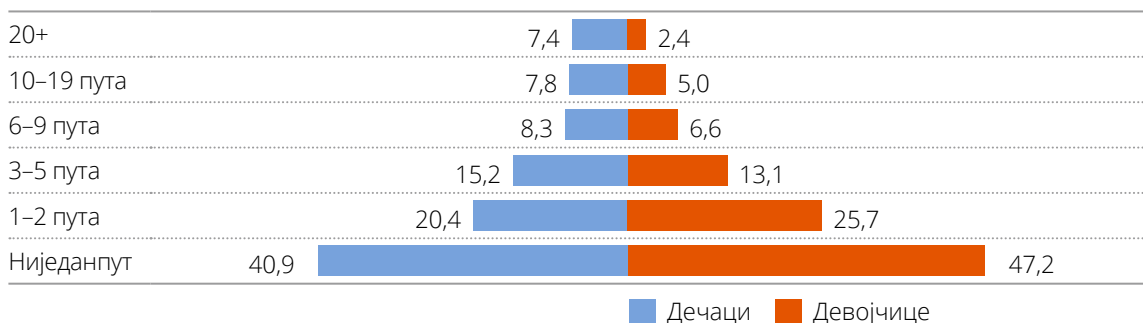
Више од половине (55,8%) ученика првих разреда средњих школа користило је алкохолна пића у претходних месец дана. Међу њима је нешто више дечака него девојчица (графикон 15).

Графикон 15. Употреба алкохолних пића међу ученицима првих разреда средњих школа у различитим временским оквирима (%), Србија, 2019.

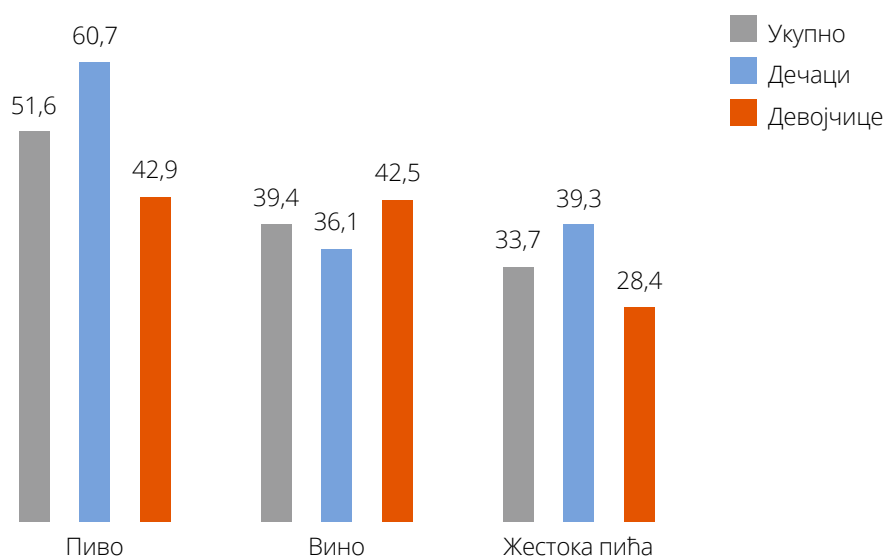
Учесталост пијења пића се разликује, а дечаци у већим процентима у поређењу са девојчицама наводе да су пили три или више пута (графикон 16).

Графикон 16. Употреба алкохолних пића међу ученицима првих разреда средњих школа у претходних 30 дана према броју прилика конзумирања и према полу (%), Србија, 2019.

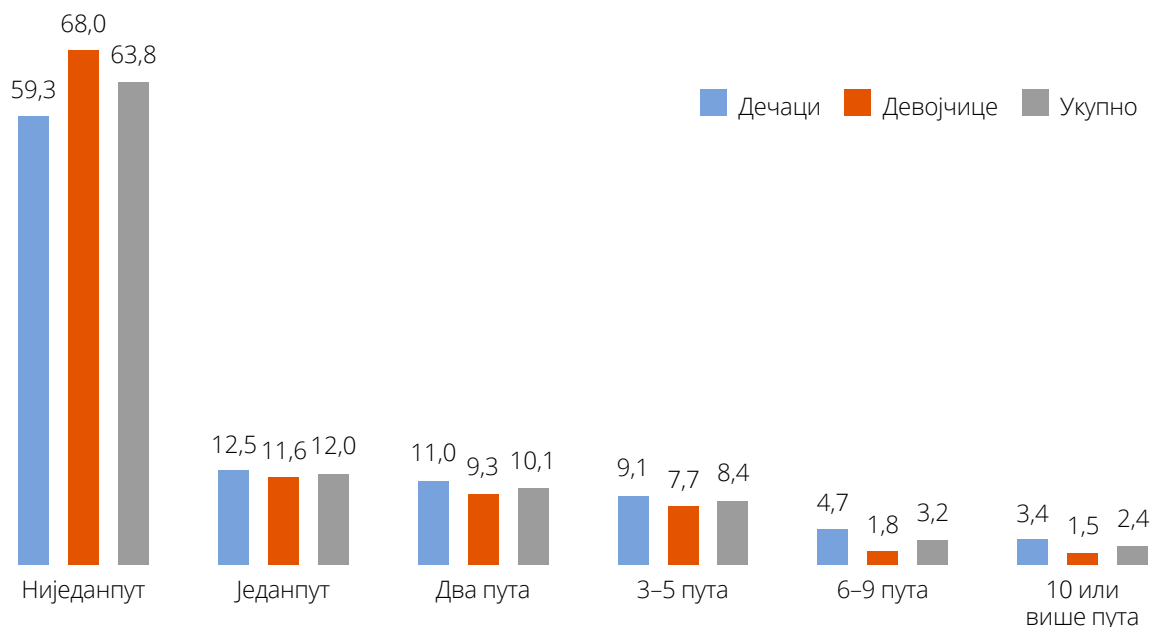
Више од половине (51,6%) ученика првих разреда средњих школа је пило пиво у претходних месец дана, док су вино и жестока пића мање конзумирали (графикон17).

Графикон 17. Употреба различитих алкохолних пића међу ученицима првих разреда средњих школа у претходних 30 дана према полу (%), Србија, 2019.

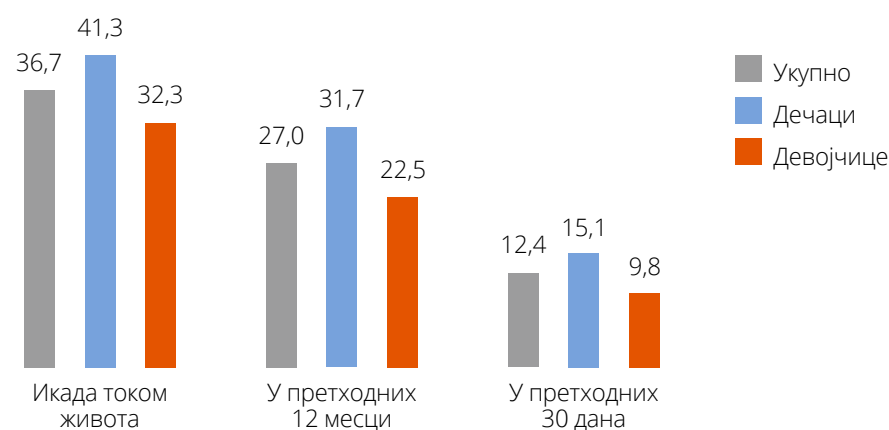
Посебан проблем у вези са пијењем алкохолних пића представља ексцесивно пијење, тј. пијење више пића у једној прилици. Процент ученика који су у току једне прилике када су пили, у претходних 30 дана, попили пет или више пића, износио је 36,2% (40,7% дечака и 32,0% девојчица), са разликама у броју прилика ексцесивног пијења (графикон 18).

Графикон 18. Конзумирање пет или више пића у једној прилици међу ученицима првих разреда средњих школа у претходних 30 дана према полу (%), Србија, 2019.

Међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији 36,7% се опило икада у току живота, више дечака (41,3%) него девојчица (32,3%), а 12,4% се опило у претходних месец дана (графикон 19).

Графикон 19. Опијање међу ученицима првих разреда средњих школа у различитим временским оквирима према полу (%), Србија, 2019.

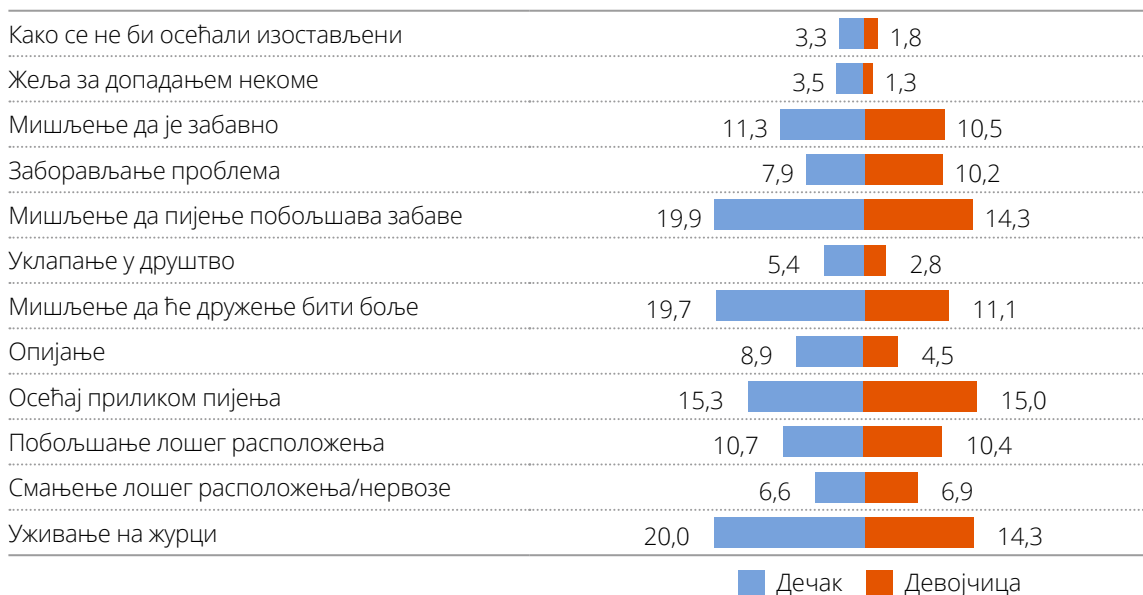

Међу ученицима првих разреда у Србији који су према сопственим речима били под дејством алкохола, процењени ниво опијености на скали од 1 до 10 (1 – није пијан/а до 10 – тешко пијанство) је износио 2,8 (дечаци 3,1; девојчице 2,5).

Скоро половина (42%) ученика првих разреда средњих школа (49% дечака и 37% девојчица) навело је да су први пут пили алкохолно пиће у узрасту са 13 или мање година, а 6,6% је навело да су били пијани у овом узрасту, и то 9,3% дечака и 4,2% девојчица.

Ученици пију алкохол из различитих мотива, а њихови одговори показују да најчешће имају перцепцију да ће забаве и уживање у забавама бити боље ако се попије неко алкохолно пиће. Мотиви за пијење се донекле разликују према полу (графикон 20).

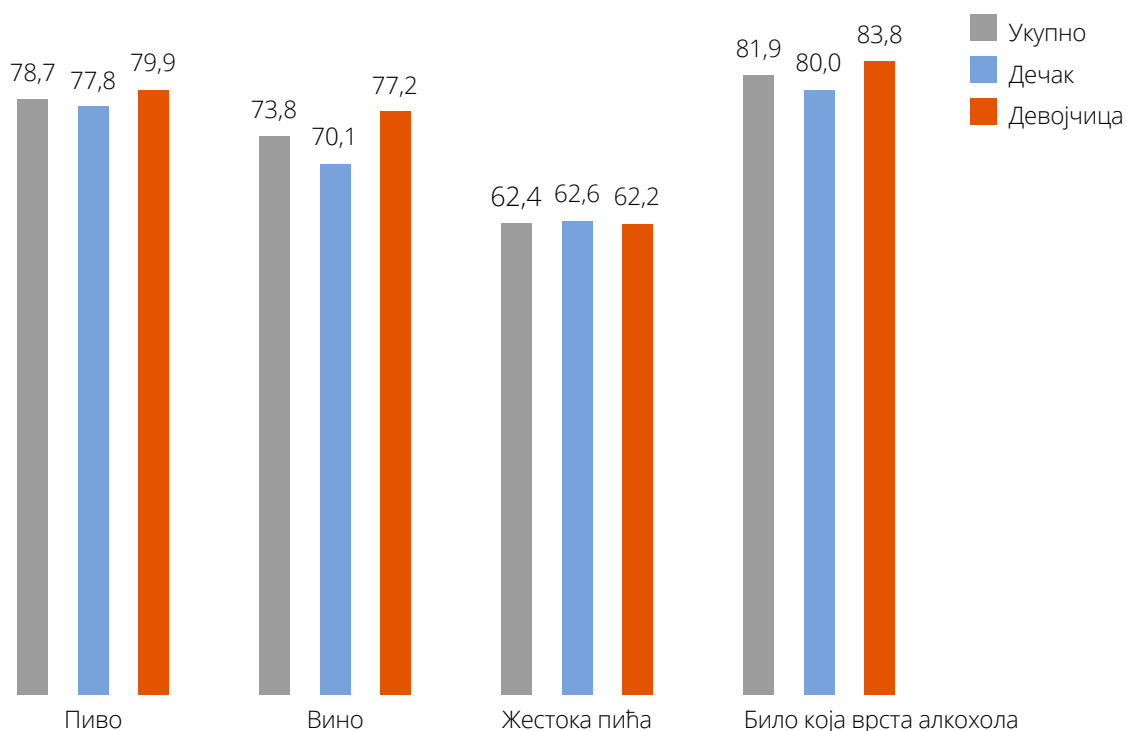
Графикон 20. Мотиви за пијење алкохолних пића у току претходних 12 месеци (одговори углавном или увек) код ученика првих разреда средњих школа (%), Србија, 2019.

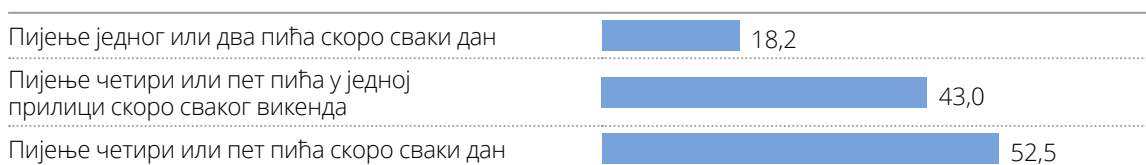
3.2.2. Ставови о доступности и ризичности алкохолних пића

Упркос забрани продаје алкохолних пића малолетним лицима, подаци о перцепцији доступности алкохолних пића код ученика првих разреда средњих школа говоре да велика већина (81,9%) мисли да је лако набавити било коју врсту алкохолног пића (графикон 21), а само 18,2% мисли да је свакодневно пијење једног или два пића велики ризик за здравље (графикон 22).

Графикон 21. Процент ученика првих разреда средњих школа који мисле да могу лако или веома лако да набаве алкохолна пића према полу (%), Србија, 2019.

Графикон 22. Процент ученика првих разреда средњих школа који сматрају да одређена понашања представљају велики ризик за здравље (%), Србија, 2019.

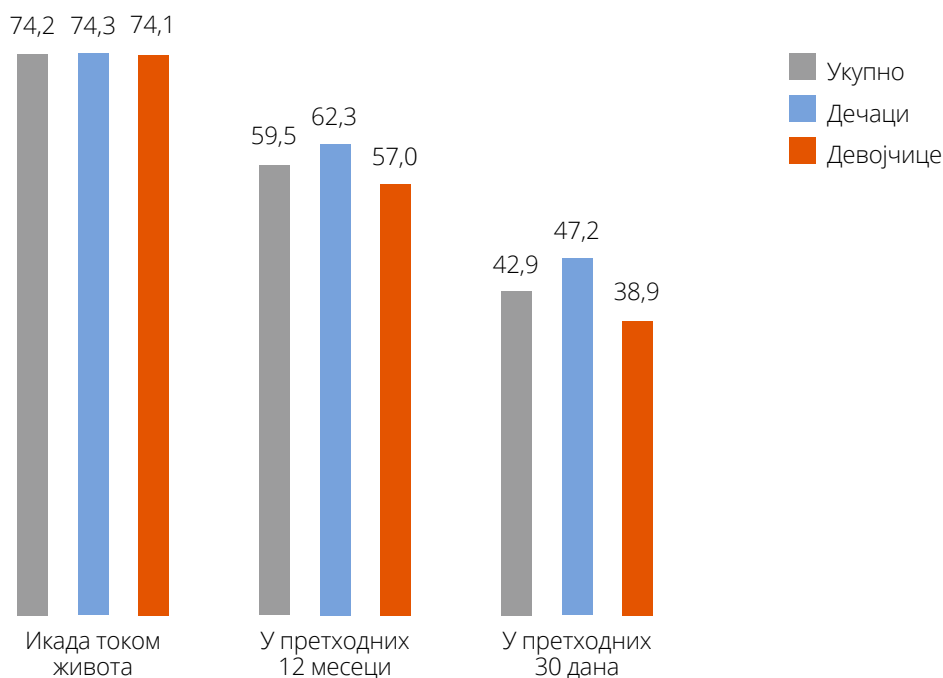
3.3. Употреба енергетских пића

Иако у стручној литератури не постоји стандардна дефиниција енергетских пића, под овим производима се сматрају безалкохолна пића која садрже кофеин (најчешће као главни састојак), таурин, витамине и понекада комбинацију других састојака као што су гуарана и гинсенг. Ови производи се промовишу и рекламирају као производи који имају стимулативно дејство и повећавају енергију и учинак конзумента. Енергетска пића су се на тржишту Европе појавила крајем осамдесетих година двадесетог века, а њихова доступност на тржишту и популарност су у порасту (24).

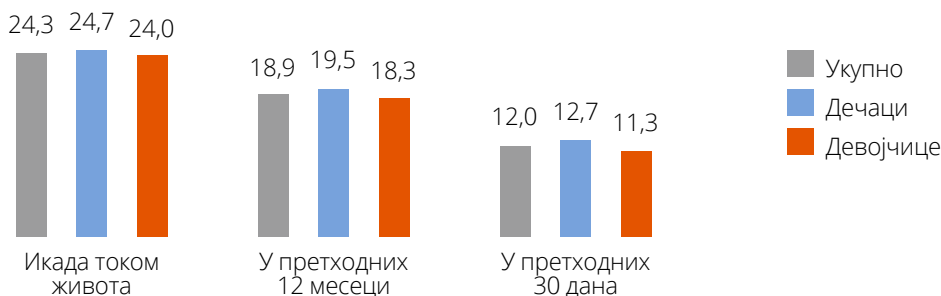
Енергетска пића су релативно нова врста напитака и пораст њихове популарности изазива забринутост због ефеката на здравље, како у стручној тако и у општој популацији. Постојећа истраживања указују да су ефекти на здравље примарно повезани са концентрацијом кофеина, али су потребна додатна истраживања како би се проценили дугорочни ефекти по здравље њихових корисника. Неке од последица употребе енергетских пића су интоксикација кофеином и прекомерни унос шећера, што може изазвати гојазност. Све је већи број истраживања која указују да употреба енергетских пића у комбинацији са алкохолом постаје све значајнији јавноздравствени проблем коме се не посвећује довољно пажње у свету (25).

Велика већина (74,2%) ученика првих разреда средњих школа у Србији је икада у току живота конзумирала енергетска пића, а скоро половина (42,9%) их је користила у последњих месец дана (графикон 23). Близу једне четвртине ученика (24,3%) је конзумирало енергетска пића са алкохолним пићем најмање једном током живота (графикон 24).

Графикон 23. Употреба енергетских пића код ученика првих разреда средњих школа у различитим временским оквирима према полу (%), Србија, 2019.

Графикон 24. Употреба енергетских пића у комбинацији са алкохолом код ученика првих разреда средњих школа у различитим временским оквирима према полу (%), Србија, 2019.

3.4. Употреба канабиса и других дрога и ставови о њиховој доступности и ризицима по здравље

Употреба дрога повезана је са бројним акутним и хроничним здравственим проблемима и значајно доприноси глобалном оптерећењу друштва болестима. Коришћење дрога међу адолесцентима изазива многобројне последице као што су проблеми са физичким и менталним здрављем, повећан ризик од предозирања, друга ризична понашања као што су ризично сексуално понашање, коришћење других психоактивних супстанци као што је алкохол, насиље и повреде (26, 27, 28, 29).

Међу конзументима дрога постоје разлике у обрасцима њихове употребе који се крећу од повремене до редовне и високоризичне употребе, укључујући зависност од дрога, а посебан проблем представља комбинована употреба супстанци тј. коришћење више различитих психоактивних супстанци. Канабис је најчешће конзумирана дрога у свим добним групама (30).

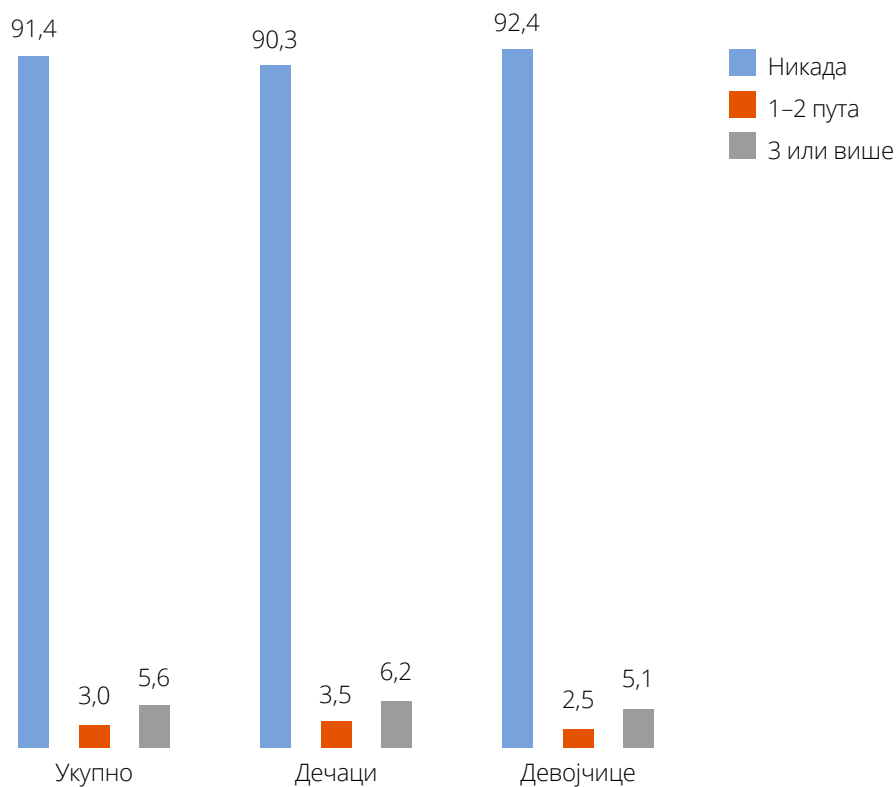
Учесталост употребе дрога међу ученицима узраста од 15 до 16 година у претходној деценији се стабилизовала, али је и даље на високом нивоу. Изазов представљају и нове психоактивне супстанце и нови облици адиктивних понашања који са новим обрасцима њихове употребе представљају посебан изазов у креирању адекватног одговора друштва на проблем употребе психоактивних супстанци. Многи фактори утичу на експериментисање и наставак употребе дрога, укључујући доступност дрога, факторе из окружења, породичне факторе, односе са вршњацима и индивидуалне карактеристике младих. Перцепција ризичности дрога и доступност дрога такође спадају у значајне факторе повезане са употребом дрога.

У овом поглављу приказана је учесталост употребе дрога током живота, у претходних 12 месеци и у претходних 30 дана, као и учесталост високоризичне употребе канабиса. Приказани су и подаци о перцепцији ризичности дрога и мишљење ученика о томе колико лако или тешко би могли да набаве илегалне дроге.

3.4.1. Употреба канабиса и других дрога

Било коју дрогу током живота је пробало 8,6% ученика, и то 3% 1–2 пута, а 5,6% три или више пута; дечаци у већем проценту у поређењу са девојчицама (графикон 25).

Графикон 25. Употреба било које дроге* икада током живота код ученика првих разреда средњих школа према полу (%), Србија, 2019.

* укључује канабис, амфетамине, кокаин, екстази, халуциногене, хероин, ГНВ

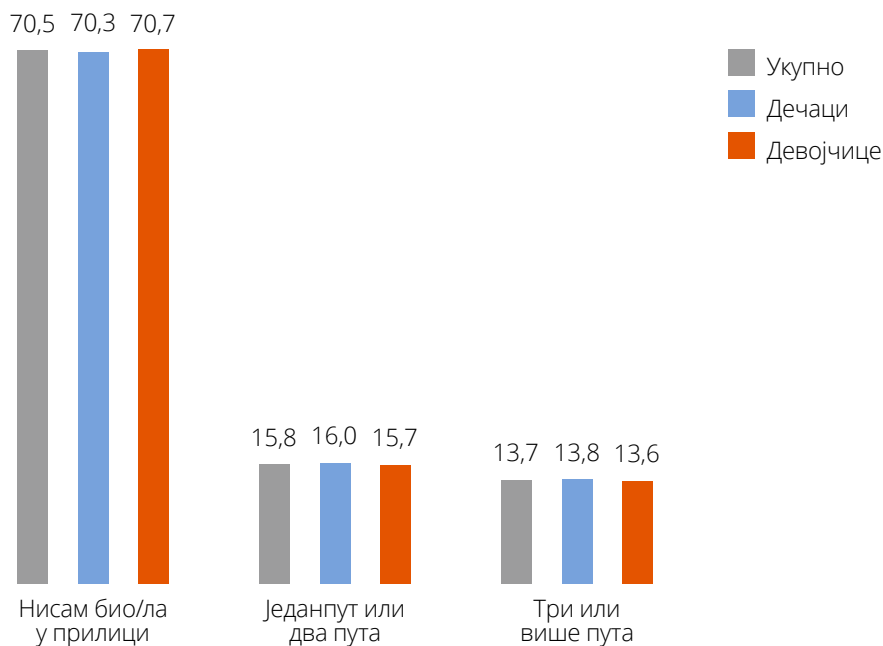
Канабис је најчешће коришћена дрога међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији. Ову дрогу је током живота пробало 7,3% ученика првих разреда средњих школа, 5,6% ученика у претходних 12 месеци и 3,2% у претходних 30 дана, са већом учесталашћу међу дечацима у поређењу са девојчицама (графикон 26).

Графикон 26. Употреба канабиса икада током живота код ученика првих разреда средњих школа према полу (%), Србија, 2019.

Скоро трећина ученика (29,5%) је имала прилике да проба канабис једном или више пута, али нису то учинили (графикон 27).

Графикон 27. Одговори ученика првих разреда средњих школа на питање да ли су били у прилици да пробају канабис, а да то нису учинили, према полу (%), Србија, 2019.

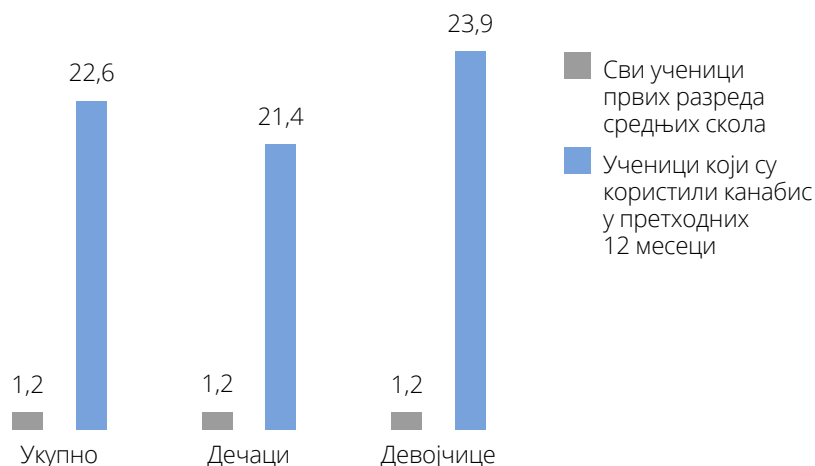

За процену високоризичне употребе канабиса примењен је скрининг тест CAST (*CAST – Cannabis Abuse Screening Test*) (31) који се састоји од шест питања која се односе на период у претходних 12 месеци. Скала укључује питања о употреби канабиса пре поднева; употреби канабиса без присуства друштва; присуству проблема са памћењем; добијању савета родитеља/пријатеља да се престане или смањи употреба канабиса; безуспешним покушајима да се смањи или престане са употребом канабиса; и о проблемима услед употребе канабиса (нпр. расправа, сукоб, несрећа, лоши резултати у школи).

Особе које су одговориле да ниједном у претходних 12 месеци нису искусиле одређено понашање кодирани су у негативан одговор (0), а они који су навели да су искусили такво понашање, без обзира на учесталост су третиране као позитиван одговор (1), те се збир се кретао од 0 до 6. Два или више позитивна одговора су били показатељ високоризичне употребе канабиса.

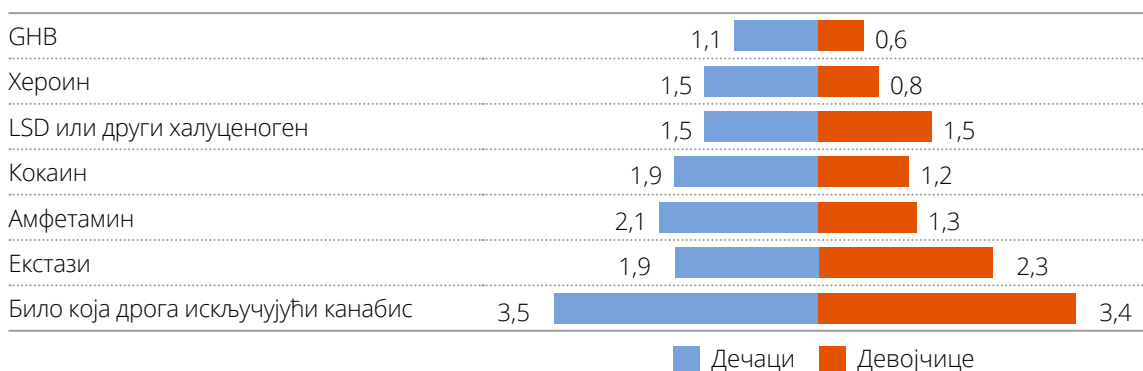
На основу резултата CAST скрининг теста, заступљеност високоризичне употребе канабиса у укупној популацији ученика првих разреда средњих школа је 1,2%, а међу онима који су користили канабис у претходних 12 месеци износи 22,6%. Процент високоризичне употребе канабиса је већи међу девојчицама у поређењу са дечацима (графикон 28).

Графикон 28. Заступљеност високоризичних корисника канабиса међу свим ученицима првих разреда средњих школа и међу онима који су користили канабис у претходних 12 месеци, према полу (%), Србија, 2019.

У Србији је било коју дрогу, изузев канабиса, током живота, користило 3,4% ученика првих разреда средњих школа. Најчешће коришћена дрога изузев канабиса је екстази који је током живота пробало 2,1% ученика, док су учесталости пробања других дрога мање и износе 1,7% за амфетамине; 1,5% за кокаин; 1,5% за LSD или друге халуциногене и 1,1% за хероин. Учесталост употребе ових дрога разликује се према полу (графикон 29).

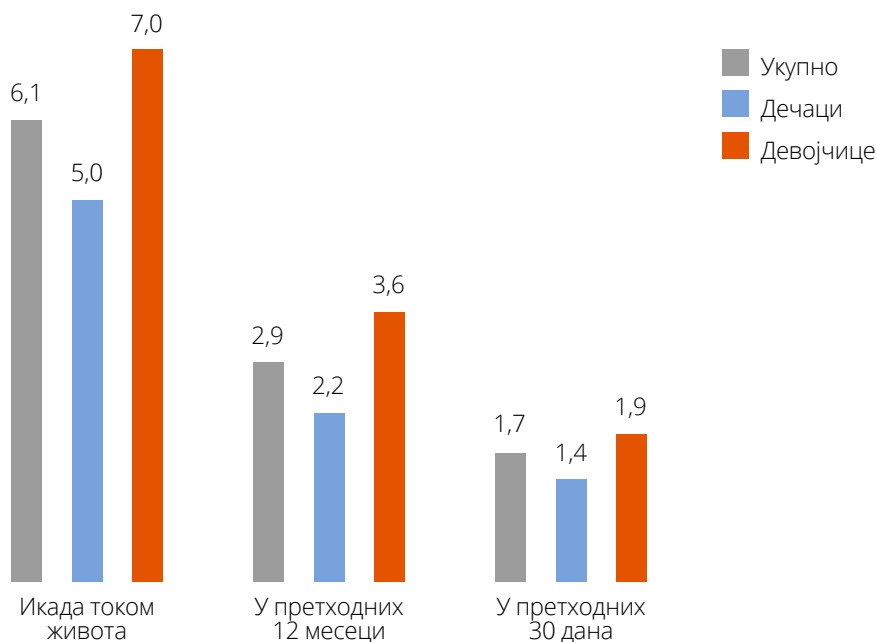
Графикон 29. Употреба појединих дрога међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

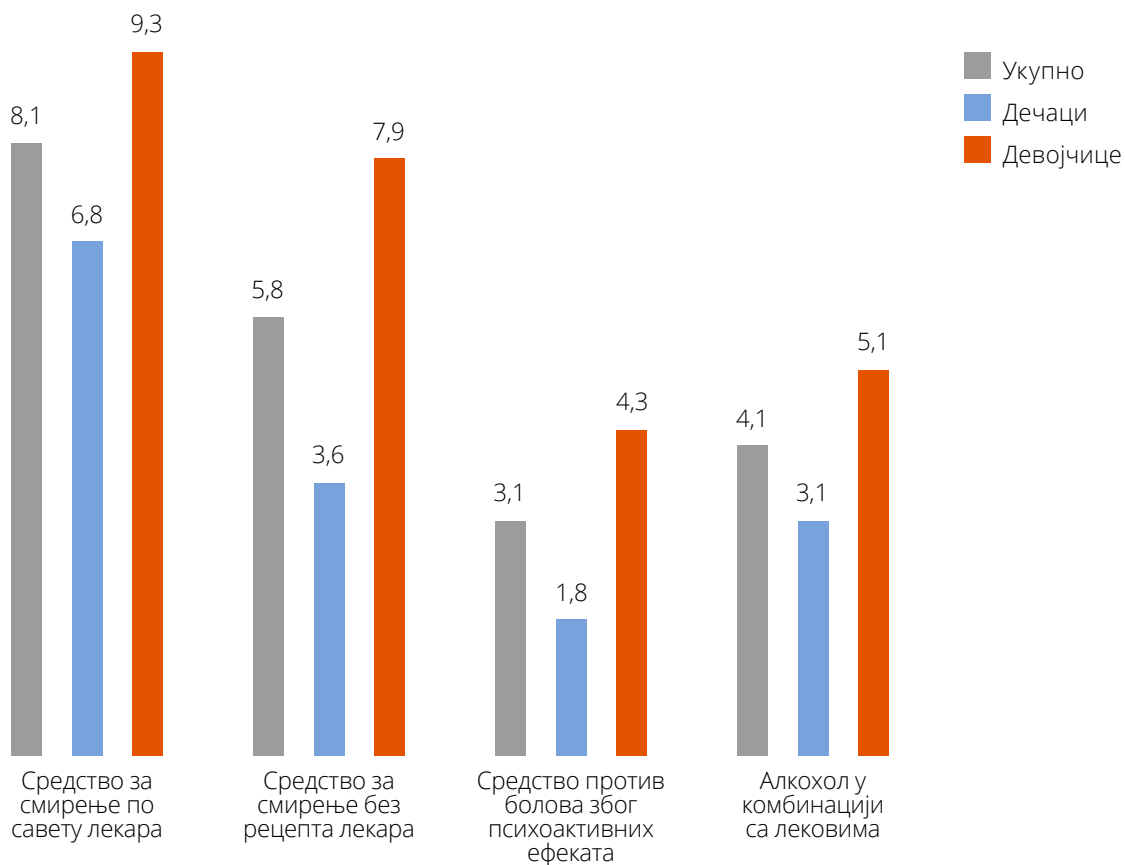
Поред илегалних дрога, постоје и друге психоактивне супстанце које се могу злоупотребљавати како би се постигло психоактивно дејство. У такве супстанце спадају инхаланси и неки лекови као што су седативи и јака средства против болова, а свако коришћење лекова без рецепта и савета лекара сматра се злоупотребом. Међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији 6,1% је користило инхалансе икада током живота, а 1,7% у претходних месец дана (графикон 30).

Међу ученицима првих разреда средњих школа 5,8% је користило средства за смирење без савета лекара, девојчице у већем проценту него дечаки (графикон 31).

Графикон 30. Употреба инхаланса међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

Графикон 31. Употреба лекова, укључујућу употребу у комбинацији са алкохолом међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

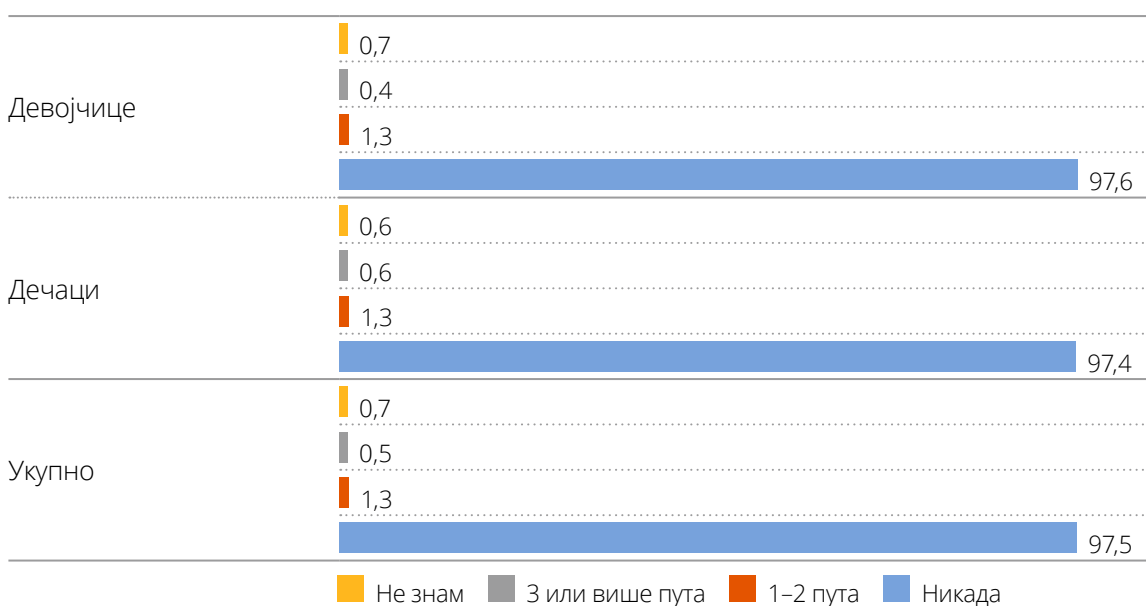
Нове психоактивне супстанце

Под новим психоактивним супстанцама (НПС) се подразумева широк спектар супстанци које нису под контролом међународних закона у области дрога. НПС се најчешће праве на начин да подражавају дејство неке већ познате илегалне дроге. Овакви ефекти ових супстанци настају због сличне хемијске структуре коју НПС има са одређеним дрогама које су под међународном контролом, али истовремено довољно различиту структуру, како би могле да се остану изван постојећих закона у области дрога. Термин „нове“ не мора да значи нова открића, већ може да значи да је супстанца нова на тржишту дрога или да је нова злоупотреба саме супстанце. Ефекти било које дроге, укључујући и НПС, варирају од особе до особе. Како ће конзумирање НПС утицати на некога зависи од више фактора, као што су, између осталог, количина узете дроге, али и висина и тежина особе и здравствено стање. Неке од последица, у зависности од супстанце, могу бити психотично понашање, убрзан рад срца, анксиозност, поремећај памћења, раздражљивост, физичка и/или психичка зависност, предозирање.

На тржишту Европе број новооткривених НПС се брзо увећава. Број нових супстанци је само један од показатеља за разумевање тржишта, па је тако у Европи у 2017. години системом раног упозоравања EMCDDA откривено 370 супстанци, од којих су се неке појавиле и пре више од десет година. До краја 2018. године, EMCDDA је спроводио мониторинг над више од 730 НПС, од којих је 55 први пут откривено у Европи, само у 2018. години. Ово указује на динамичну природу тржишта НПС, односно да се супстанце могу брзо појавити, брзо нестати, али и да је број супстанци у оптицају стално висок (30).

Међу ученицима првих разреда средњих школа 1,8% је користило неку од НПС, нешто мало више дечака него девојчица (графикон 32).

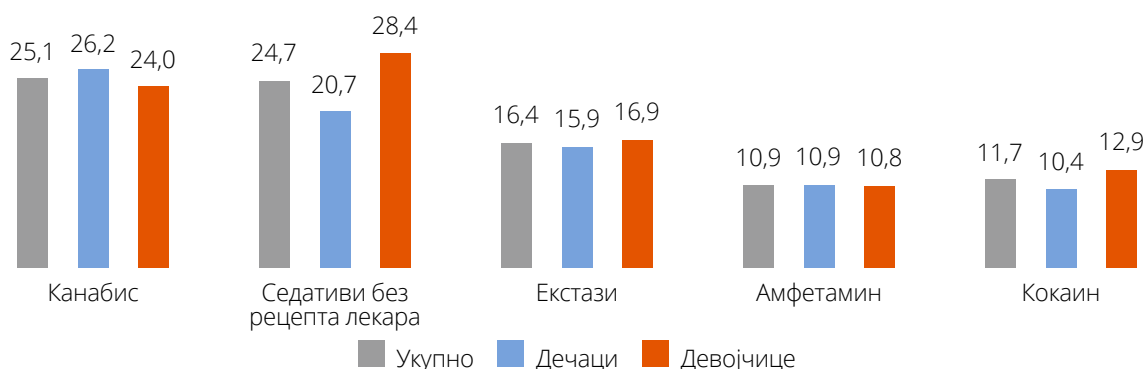
Графикон 32. Употреба нових психоактивних супстанци током живота међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

3.4.2. Ставови о доступности и ризичности дрога

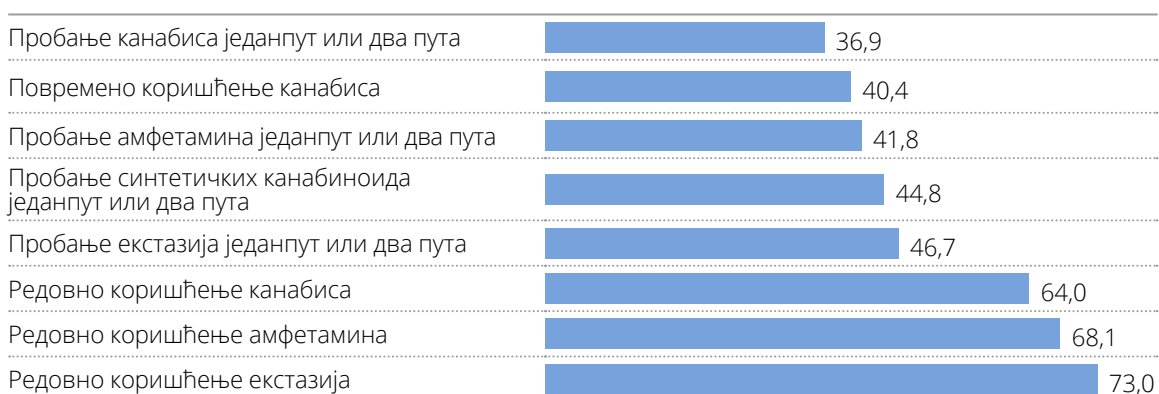
Међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији, око четвртине мисли да би лако или веома лако могли да набаве канабис и седативе без рецепта ако би то желели, 16,4% мисли да лако или веома лако може набавити екстази, 10,9% то мисли за амфетамине и 11,7% за кокаин (графикон 33).

Графикон 33. Процент ученика првих разреда средњих школа који сматрају да би лако или веома лако могли да набаве одређену супстанцу ако би то желели према полу (%), Србија, 2019.

Мишљења ученика о ризичности употребе супстанци се разликују према супстанци и учесталости конзумирања. Мање од половине ученика сматра да је пробање психоактивних супстанци велики ризик и само око две трећине ученика мисли да је њихово редовно коришћење ризично по здравље (графикон 34).

Графикон 34. Процент ученика првих разреда средњих школа који сматрају да је одређено понашање велики ризик по здравље (%), Србија, 2019.

3.5. Коришћење електронских медија и друштвених мрежа

Електронски медији и интернет су доступни већини младих у Европи, и користе се у различите сврхе као што су забава у слободно време, комуникација са другима, тражење одређених информација и у многе друге сврхе (32). Дигитални медији и савремене технологије нуде нове изванредне могућности за ангажовање и пружање различитих услуга у друштвеној заједници. Адолесценти су биолошки, емоционално и развојно опредељени за активности изван њихових породица. Тај ангажман је од суштинског значаја за њихов друштвени и емоционални развој, а уједно представља и снагу за промене унутар заједница. Технологије друштвених мрежа, као ниједне друге, могу повезати и мобилисати ове генерације што у прошлости није било заступљено (33).

Поред позитивних ефеката коришћења дигиталних медија и друштвених мрежа као што су размена идеја и знања и повећане могућности за дружење и подршку, услед неадекватног коришћења могу се јавити и негативни ефекти као што су поремећај спавања и пажње, гојазност, депресија и изложеност неадекватним, небезбедним и непримереним садржајима, као и угрожавање приватности и поверљивости одређених информација (34).

Међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији, девојчице више проводе време на друштвеним мрежама у данима када не иду у школу, чак 44,5% проведу шест и више сати. Највише њих, око трећине ученика, проведе на друштвеним мрежама од два до три сата дневно и у данима када иду, и када не школу (табела 2).

Табела 2. Просечан број сати који су ученици првих разреда средњих школа провели на друштвеним мрежама у претходних 7 дана, према полу (%), Србија, 2019.

	Дани када се иде у школу			Дани када се не иде у школу		
	Укупно	Дечаци	Девојчице	Укупно	Дечаци	Девојчице
0 минута	5,0	7,5	2,6	3,5	5,9	1,3
Пола сата	13,2	17,6	9,1	4,4	7,5	1,6
Отприлике један сат	20,4	24,3	16,7	10,8	16,0	5,9
2–3 сата	31,1	29,6	32,5	23,2	27,8	18,9
4–5 сати	15,6	10,4	20,4	24,6	21,2	27,8
6 или више сати	14,7	10,6	18,6	33,5	21,6	44,5

Када су у питању игрице, дечаци генерално више проводе време у игрању игрица него девојчице, од којих око половине уопште не играју игрице ни у данима када иду нити када не иду у школу (табела 3).

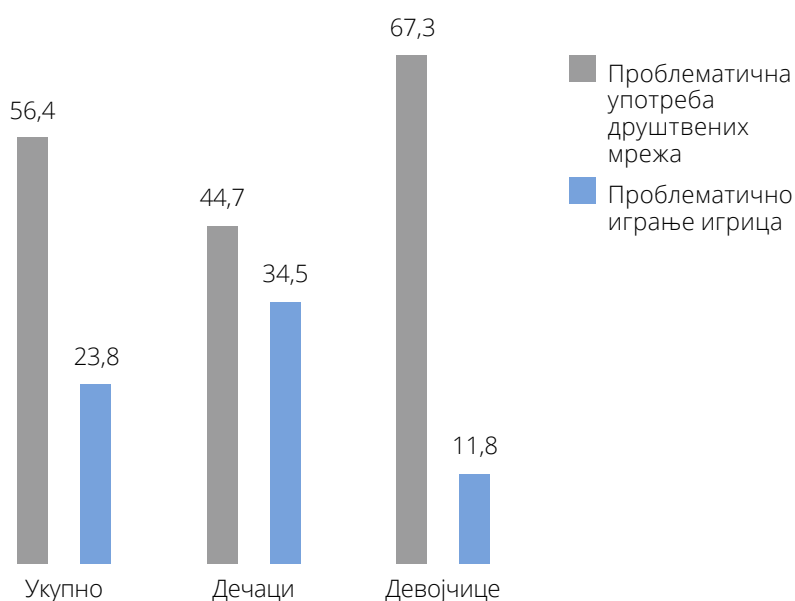
Табела 3. Просечно време проведено у игрању игрица путем електронских медија међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу, (%), Србија, 2019.

	Дани када се иде у школу			Дани када се не иде у школу		
	Укупно	Дечаци	Девојчице	Укупно	Дечаци	Девојчице
0 минута	40,4	22,3	57,3	29,2	13,3	44,1
Пола сата	22,2	20,5	23,9	15,5	9,5	21,0
Отприлике један сат	17,3	25,2	10,0	15,7	14,7	16,6
2–3 сата	12,5	19,4	6,0	18,3	27,8	9,5
4–5 сати	3,5	5,7	1,4	10,6	16,9	4,7
6 или више сати	4,1	7,0	1,3	10,7	17,7	4,2

Просечан број дана током којих су ученици првих разреда средњих школа у Србији играли игрице на недељном нивоу износи 2,5 дана (3,6 дана дечаца и 1,5 дана девојчице).

У оквиру истраживања примењен је скрининг тест који се састоји од различитих питања како би се утврдио проценат ученика код којих постоји проблематична употреба друштвених медија и проблематично играње игрица (35). Овај скрининг инструмент се фокусира на перцепцију ученика о проблемима у вези са превише проведеног времена у овим активностима, лошим осећањима када је ограничен приступ овим активностима и забринутости родитеља због превише времена проведеног у овим активностима. Резултати показују да код више од половине (56,4%) ученика првих разреда средњих школа у Србији постоје знаци проблематичне употребе друштвених мрежа, знатно више код девојчица (67,3%) него код дечака (44,7%), а код скоро четвртине ученика (23,8%) заступљено је проблематично играње игрица, знатно више међу дечацима (34,5%) него девојчицама (11,8%) (графикон 35).

Графикон 35. Проблематична употреба друштвених медија и проблематично играње игрица ученика првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија, 2019.

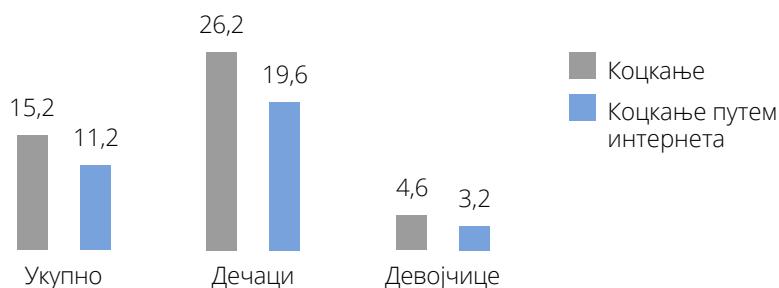
3.6. Коцкање и клађење

Коцкање обично представља покушај да се освоји новац улагањем средстава у неизван догађај, а на настанак зависничког понашања утичу бројни фактори који су систематизовани и објашњени различитим теоријским концептима. Посебан проблем представља патолошко коцкање које се карактерише немогућношћу особе да се одупре импулсима за коцкање, што доводи не само до здравствених већ и до социјалних последица укључујући поремећаје на нивоу породице и проблеме на радном месту. У циљу идентификације проблематичног и патолошког коцкања развијени су скрининг инструменти који нису замена за дијагнозу постављену од стране лекара, али могу да буду смерница особи да се обрати стручном лицу за помоћ. Скрининг тестови се користе и за процену заступљености овог проблема у општој популацији (36). Коцкање међу адолесцентима негативно утиче на њихово здравље и постаје све већи јавноздравствени проблем, а у неким земљама учесталост патолошког коцкања међу адолесцентима премашује учесталост међу одраслом популацијом. Развој различитих технологија створио је и нова средства и нове начине коцкања код којих је могуће и коцкање без директне размене новца (37, 38).

У овом поглављу је поред података у учесталости коцкања приказана и учесталост патолошког коцкања процењена на основу два скрининг теста.

Међу ученицима првих разреда средњих школа 15,2% се коцкало за новац у претходних 12 месеци, а на интернету 11,2% ученика, дечаца у знатно већем проценту у поређењу са девојчицама (графикон 36).

Графикон 36. Коцкање уживо и коцкање путем интернета за новац ученика првих разреда средњих школа у претходних 12 месеци, према полу (%), Србија, 2019.

Ученици првих разреда средњих школа у Србији учествују у различитим играма на срећу у којима се може освојити или изгубити новац. У свим овим играма у последњих 12 месеци су активнији дечаца него девојчице, а најзаступљенија игра на срећу међу онима који су се коцкали у претходних 12 месеци је клађење (графикон 37).

Графикон 37. Учесталост играња игара на срећу за новац у претходних 12 месеци према врсти игре међу ученицима првих разреда средњих школа који су навели да су се коцкали у претходних 12 месеци (%), Србија, 2019.

Клађење	67,3
Лутрија	55,6
Слот машине	15,1

За процену учесталости патолошког коцкања коришћена су два скрининг теста и то тест Лагање/клађење (*Lie/Bet*) (39) и CSPG скрининг (*Consumption Screen for Problem gambling*) (40).

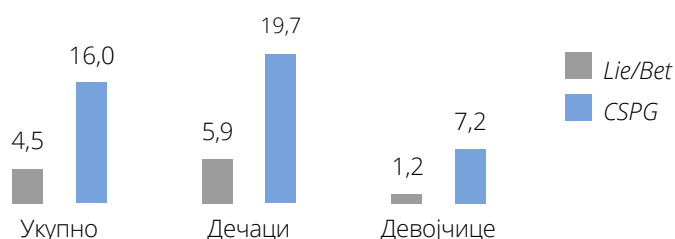
Тест „Лагање/клађење” састоји се од два питања која се постављају особама које су се коцкале у претходних 12 месеци. Питањима се утврђује да ли су имале потребу да се коцкају са све више и више новца и да ли су лагали њима значајне особе о томе колико су се коцкале. Потврдан одговор на оба питања указује на патолошко коцкање и захтева стручну процену и помоћ.

Скрининг за проблематично коцкање на основу учесталости и дужине коцкања (CSPG) састоји се од питања о учесталости коцкања у претходних 12 месеци, времену проведеном у коцкању током типичног дана када се особа коцка и учесталости коцкања за новац у трајању више од два сата.

Према резултатима *Lie/Bet* скале 1,3% ученика (2,3% дечака; 0,3% девојчица) испуњава критеријуме за патолошко коцкање, а према CSPG тесту 4,1% ученика (7,2% дечака; 1,2% девојчица) испуњава критеријуме за ексцесивно коцкање.

Међу онима који су се коцкали у претходних 12 месеци 4,5% ученика испуњава критеријуме за патолошко коцкање према *Lie/Bet* скали, док према CSPG 16,0% ученика из групе оних који су се коцкали у претходних 12 месеци задовољава критеријуме за ексцесивно коцкање (графикон 38). Позитивни резултати скрининг теста на патолошко коцкање и ексцесивно коцкање указују да су неопходна испитивања у смеру патолошког коцкања од стране стручног лица.

Графикон 38. Заступљеност патолошког и ексцесивног коцкања међу ученицима првих разреда средњих школа који су се коцкали у претходних 12 месеци, према резултатима два скрининг теста, према полу (%), Србија, 2019.

3.7. Протективни и фактори ризика од значаја за ризично понашање младих

Велики број програма превенције злоупотребе психоактивних супстанци има за циљ оснаживање заштитних фактора и смањење фактора ризика. Протективним се сматрају они фактори који имају потенцијал да смање вероватноћу ризичног понашања, док фактори ризика повећавају ову вероватноћу. Протективни и заштитни фактори повезани са употребом психоактивних супстанци заједнички су са другим облицима ризичних понашања као што су ризично сексуално понашање и насиље. У ове факторе спадају, између осталог, индивидуалне особине, социо-економски статус, породични односи, односи са вршњацима, социјалне норме и други (41).

Слободно време

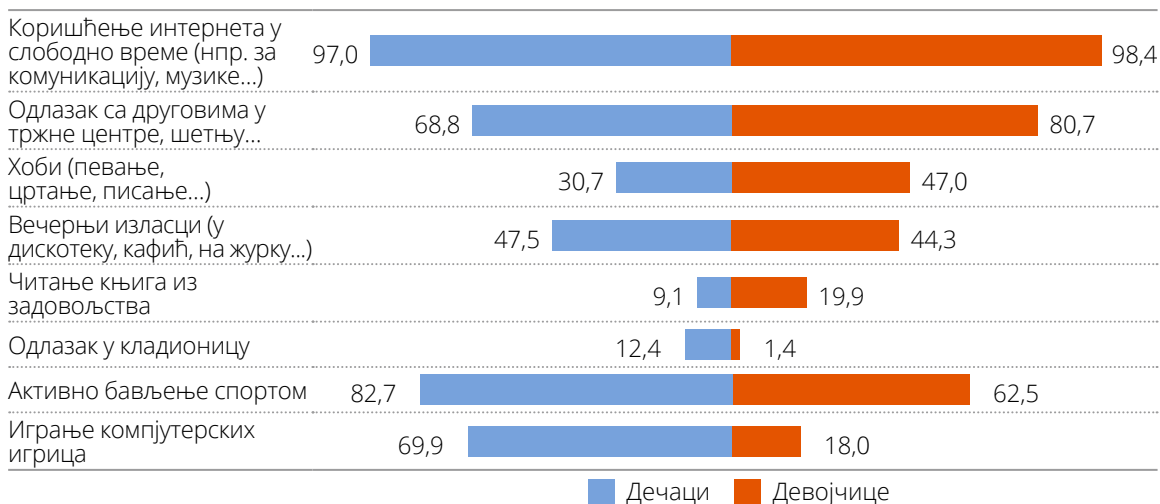
Начин провођења слободног времена повезан је са здрављем јер неке врсте активности могу позитивно утицати на формирање здравих стилова, док неке врсте неструктурираних активности могу имати негативан утицај (42).

У Србији ученици првих разреда средњих школа у великој већини (95%) свакодневно користе интернет (нпр. за комуникацију, музику и сл.) у слободно време, а нешто мање од половине ученика (41,9%) свакодневно се бави спортом (табела 4), са разликама према полу (графикон 39).

Табела 4. Учесталост одређених активности у слободно време међу ученицима првих разреда средњих школа (%), Србија, 2019.

	Никада	Неколико пута годишње	1–2 пута годишње	Најмање једанпут недељно	Скоро сваки дан
Играње компјутерских игрица	21,6	18,4	16,7	19,8	23,4
Активно бављење спортом	6,4	8,4	12,9	30,4	41,9
Читање књига из задовољства	33,4	35,6	16,4	7,6	7,0
Вечерњи изласци (у дискотеку, кафић, на журку...)	16,2	13,5	23,4	34,7	12,1
Хоби (свирање инструмента, певање, цртање, писање...)	36,3	10,4	14,2	17,0	22,1
Одлазак са друговима у тржне центре, шетњу...	3,6	5,2	16,3	39,2	35,7
Коришћење интернета у слободно време (нпр. за комуникацију, музику...)	1,2	0,4	0,7	2,8	95,0
Одлазак у кладионице	82,5	5,3	5,5	3,3	3,4

Графикон 39. Учесталост одређених активности у слободно време једнапут недељно и чешће међу ученицима првих разреда средњих школа (%), Србија, 2019.

Породица

У протективне факторе ризика на нивоу породице спадају добра повезаност међу члановима породице укључујући и емоционалну подршку детету и добру комуникацију, активно учешће родитеља у свакодневним активностима деце, јасна и доследна правила понашања свих чланова породице (41, 43).

Већина ученика (74,0%) је веома задовољна односом са мајком и са оцем (64,1%). Дечази су у већем проценту него девојчице задовољни односом са мајком (78% према 70,3%) и односом са оцем са још већим разликама у процентима (71,6% према 57,2%) (табела 5).

Табела 5. Одговори ученика првих разреда средњих школа на питање колико су задовољни односом са мајком и оцем, према полу (%), Србија, 2019.

	Однос са мајком			Однос са оцем		
	Укупно	Дечази	Девојчице	Укупно	Дечази	Девојчице
Веома задовољан/а	74,0	78,0	70,3	64,1	71,6	57,2
Задовољан/а	16,3	14,4	18,0	20,0	16,4	23,3
Ни задовољан ни незадовољан/а	4,3	3,4	5,2	6,8	4,6	8,8
Помало задовољан	2,6	1,7	3,4	3,7	3,1	4,2
Нимало задовољан	1,4	0,9	1,9	2,8	1,5	3,9
Нема такве особе у мом животу	1,5	1,7	1,3	2,7	2,8	2,6

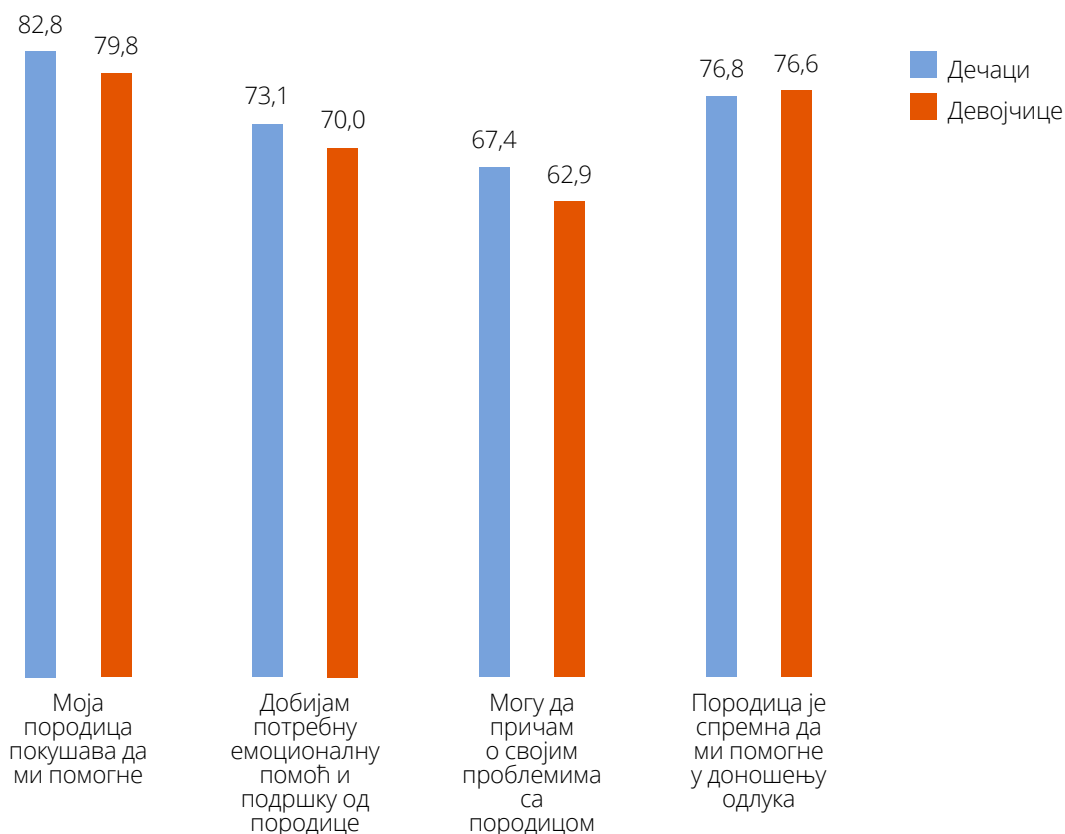
У истраживању је испитивано слагање ученика са тврдњама у вези са породицом и понуђене одговоре је требало оценити на скали од 1 (уопште се не слажем) до 7 (потпуно се слажем). Већина ученика у потпуности сматра да породица покушава да им

помогне (81,3%), да добија потребну емоционалну подршку (71,4%), да може да прича о својим проблемима са породицом (65,0%), као и да је породица спремна да им помогне у доношењу одлука (77,2%) (табела 6), уз мање разлике према полу (графикон 40).

Табела 6. Слагање ученика првих разреда средњих школа са тврдњама у вези са породицом (%) (средња оцена), Србија, 2019.

	Моја породица покушава да ми помогне	Добијам потребну емоционалну помоћ и подршку од породице	Могу да причам о својим проблемима са породицом	Породица је спремна да ми помогне у доношењу одлука
1 – Уопште се не слажем	3,0	5,0	7,0	4,1
2	1,3	2,6	3,7	2,4
3	2,0	2,9	4,4	2,2
4	3,0	4,3	6,3	2,6
5	3,7	5,1	5,4	4,1
6	5,7	8,8	8,1	7,5
7 – Потпуно се слажем	81,3	71,4	65,0	77,2
Средња оцена	6,4	6,1	5,8	6,3

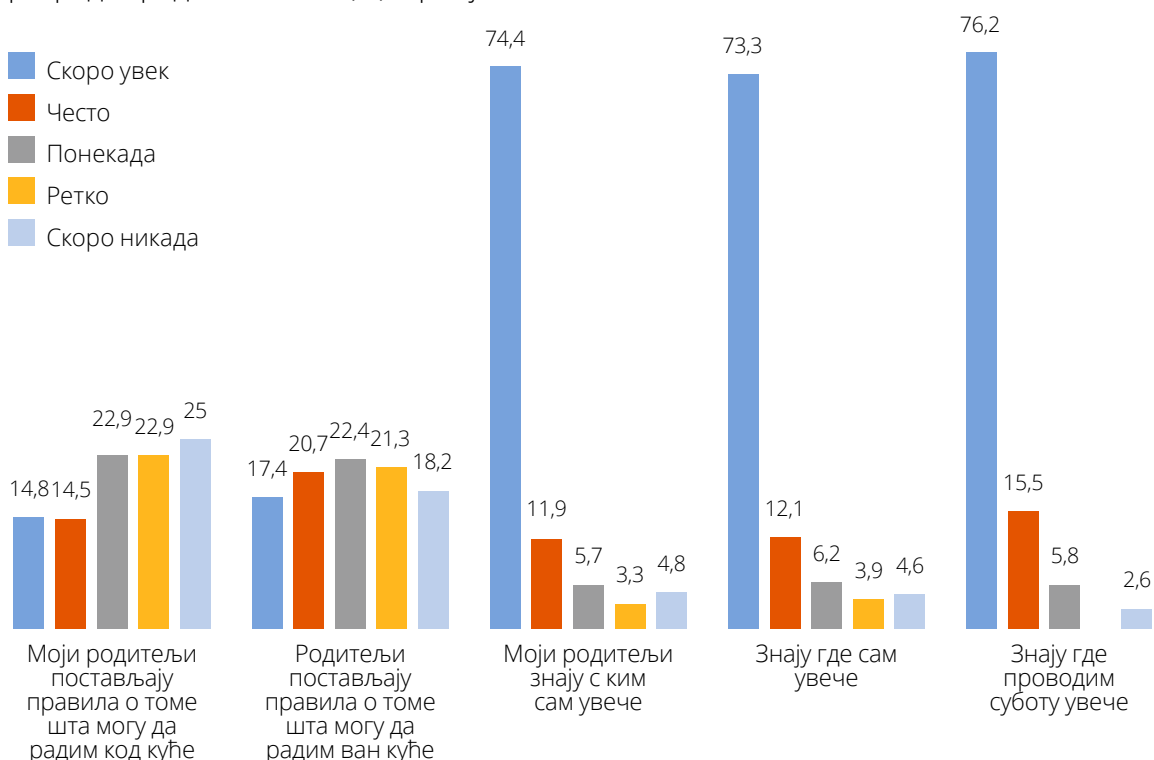
Графикон 40. Процент ученика првих разреда средњих школа који се у потпуности слажу са наведеним тврдњама у вези са својом породицом према полу (%), Србија, 2019.

У оквиру упитника, ученици су давали одговоре о родитељском надзору кроз питања која се односе на то да ли родитељи постављају правила понашања у кући и ван ње и да ли знају са ким и где њихова деца излазе увече.

Одговори показују да око три четвртине родитеља испитиваних ученика скоро увек зна са ким су (74,4%) и где су (73,3%) њихова деца увече у изласцима (графикон 41).

Графикон 41. Одговори на питања о родитељском надзору код ученика првих разреда средњих школа (%), Србија, 2019.

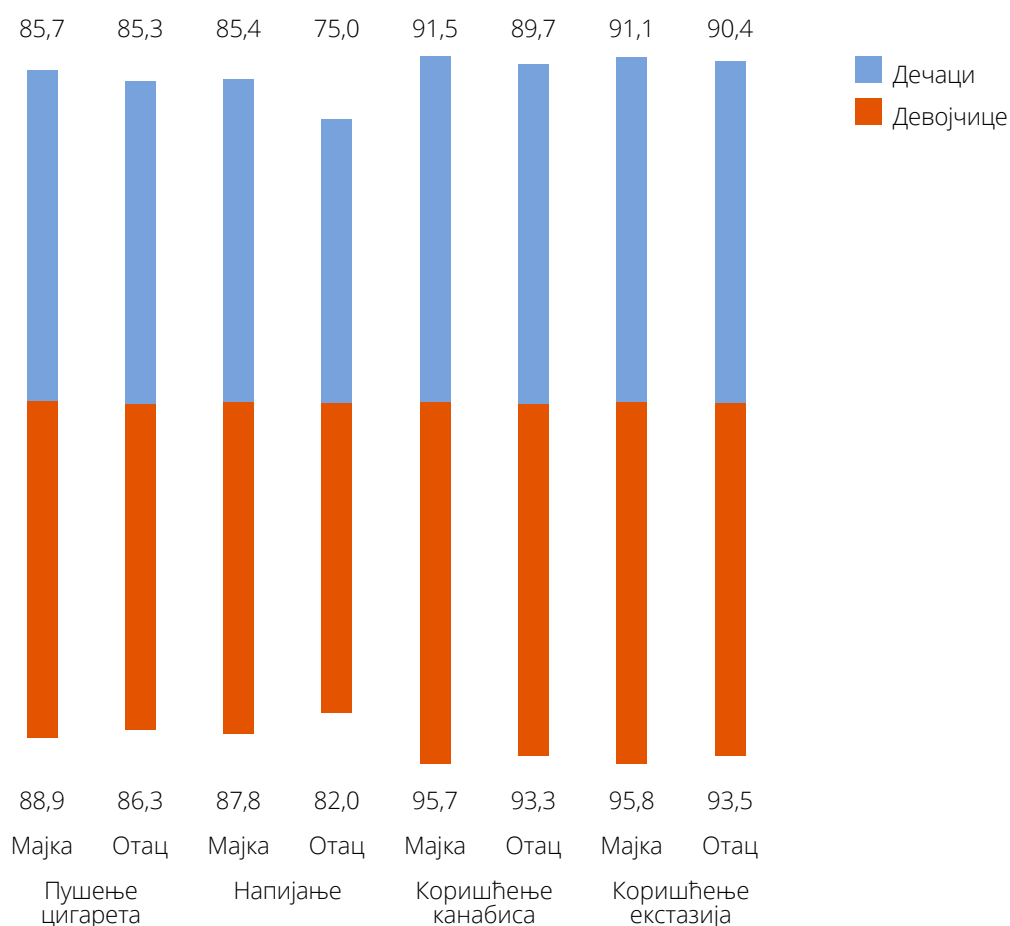

Према мишљењу ученика, највећи проценат родитеља не би дозволио коришћење психоактивних супстанци, али се види већа толеранција према коришћењу цигарета и алкохолних пића него према коришћењу марихуане и екстазија (табела 7, графикон 42).

Табела 7. Претпостављена реакција на употребу ПАС код родитеља ученика првих разреда средњих школа (%), Србија, 2019.

	Коришћење цигарета		Напијање		Коришћење марихуане		Коришћење екстазија	
	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац
Не би дозволила/о	54,3	58,9	39,7	42,6	84,4	83,2	86,5	85,4
Покушао/ла би да ме убеди да то не радим	33,1	27,0	46,9	36,0	9,2	8,3	7,1	6,6
Било би му/јој свеједно	2,8	4,3	3,0	7,4	0,6	1,2	0,5	0,8
Он/а би на то гледао/ла са одобравањем	3,3	2,5	2,0	4,9	0,7	0,7	0,6	0,7
Не знам	6,5	7,3	8,3	9,1	5,2	6,5	5,3	6,4

Графикон 42. Процент ученика првих разреда средњих школа који сматрају да родитељи не би дозволили или би покушали да убеди ученике да не користе ПАС, према супстанци и полу (%), Србија, 2019.

Пријатељи

Утицај вршњака спада у значајне факторе повезане са употребном психоактивних супстанци код адолесцената. Вршњачки утицај састоји од различитих аспеката, укључујући понашање и ставове вршњака, перцепцију младих о тим понашањима и ставовима, као и односе младих с вршњацима у распону од односа са блиским пријатељима до ширих друштвених мрежа. Адолесценти који имају другове који користе психоактивне супстанце и који верују да је употреба супстанци уобичајена појава имају већу вероватноћу да и сами постану корисници, а значајна компонента вршњачког утицаја је и квалитет односа са пријатељима. Механизми и начин на који вршњачки односи утичу на психоактивне супстанце предмет су бројних истраживања (44–46).

Међу ученицима првих разреда средњих школа више од половине (56,3%) се изјашњава да су веома задовољни односима са својим вршњацима и око трећине (32,8%) да су задовољни овим односима (табела 8).

Табела 8. Задовољство односима са вршњацима код ученика првих разреда средњих школа (%), Србија, 2019.

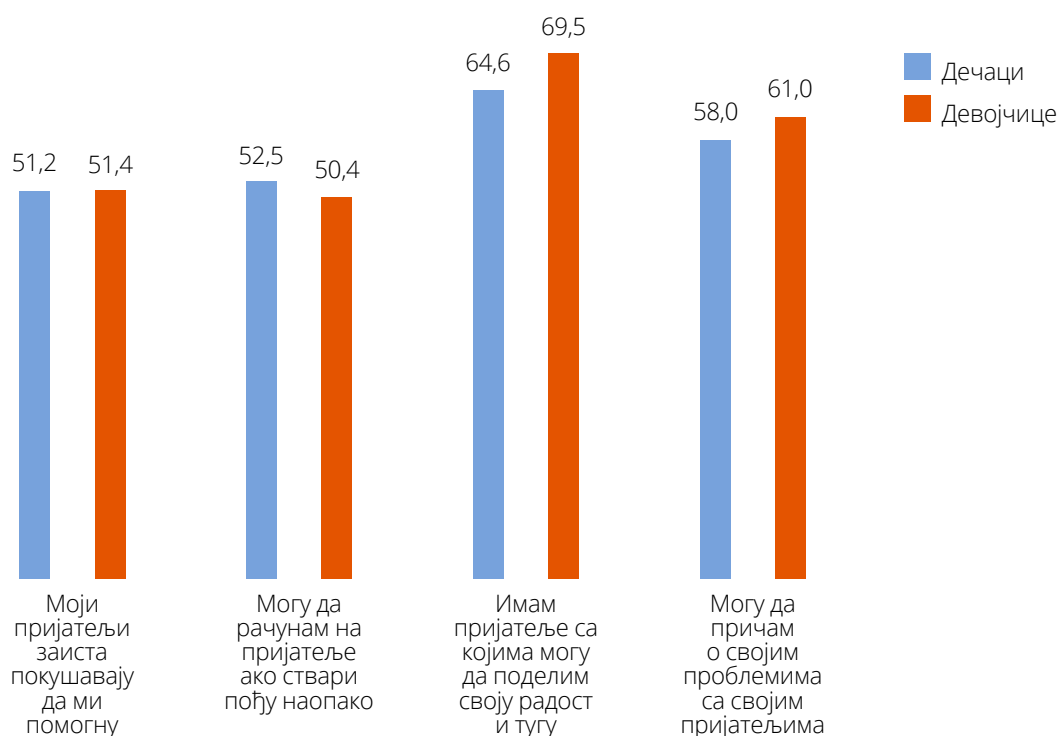
	Укупно	Дечаци	Девојчице
Веома задовољан/а	56,3	58,3	54,5
Задовољан/а	32,8	31,9	33,5
Ни задовољан ни незадовољан/а	6,8	6,1	7,3
Помало задовољан	2,6	2,0	3,1
Нимало задовољан	0,5	0,4	0,5
Нема такве особе у мом животу	1,1	1,3	1,0

Више од половине ученика се у потпуности слаже са тврдњама да пријатељи покушавају да им помогну. Средње оцене су високе (од 5,6 до 6,8) на скали задовољства ученика (од 1 до 7) када су у питању њихови односи са пријатељима (табела 9). Дечаци се у нешто већем проценту у поређењу са девојчицама у потпуности слажу са тврдњом да имају пријатеље на које могу да рачунају ако нешто крене наопако, а девојчице са тврдњом да имају пријатеље са којима могу да поделе радост или тугу и са којима могу да причају о својим проблемима (графикон 43).

Табела 9. Слагање/неслагање ученика првих разреда средњих школа са тврдњама у вези са њиховим пријатељима (%) (средња оцена), Србија, 2019.

	Моји пријатељи заиста покушавају да ми помогну	Могу да рачунам на пријатеље ако ствари пођу наопако	Имам пријатеље са којима могу да поделим своју радост и тугу	Могу да причам о својим проблемима са својим пријатељима
1 – Уопште се не слажем	5,4	5,9	4,7	6,6
2	3,4	4,4	3,2	4,0
3	5,4	6,0	3,0	4,1
4	9,7	8,5	5,1	6,5
5	11,8	9,9	6,2	7,5
6	13,0	13,8	10,6	11,7
7 – Потпуно се слажем	51,3	51,4	67,2	59,6
Средња оцена	5,6	5,6	6,0	6,8

Графикон 43. Процент ученика првих разреда средњих школа који се у потпуности слажу са наведеним тврдњама, према полу (%), Србија, 2019.

3.8. Трендови изабраних показатеља у вези са употребом психоактивних супстанци у Србији

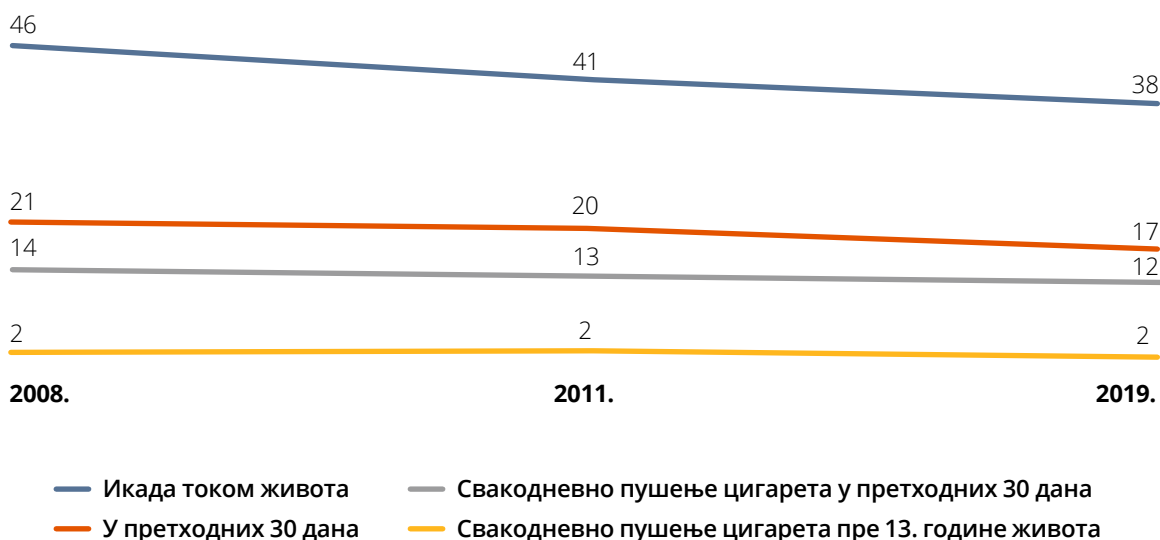
Европско школско истраживање о употреби психоактивних супстанци међу ученицима (ESPAD) је у Србији спроведено на национално репрезентативном узорку 2008, 2011. и 2019. године. У овом поглављу приказани су трендови за изабране показатеље на основу података добијених у овим истраживањима у Србији.

Сви трендови изабраних показатеља су посматрани међу ученицима првих разреда средњих школа у Србији у току 2008, 2011. и 2019. године.

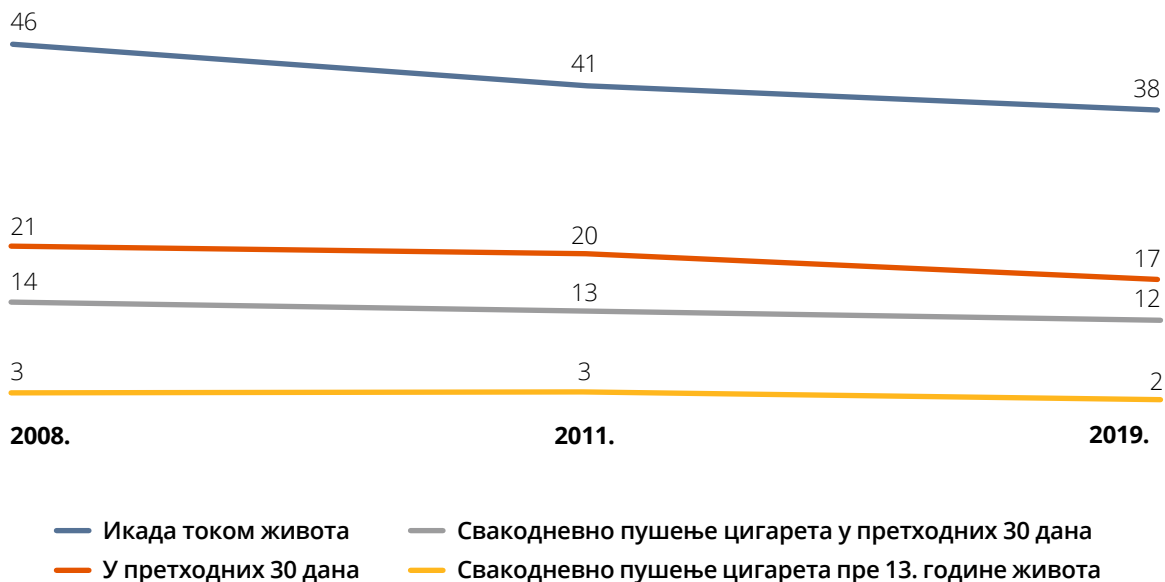
Пушење цигарета

Процент ученика првих разреда средњих школа који су пушили бар једном током живота је смањен са 46% у 2008. години на 38% у 2019. години, а бележи се и смањење процента ученика који тренутно пуше, укључујући и свакодневне пушаче. Процент пушача је смањен међу ученицима оба пола (графикони 44–46).

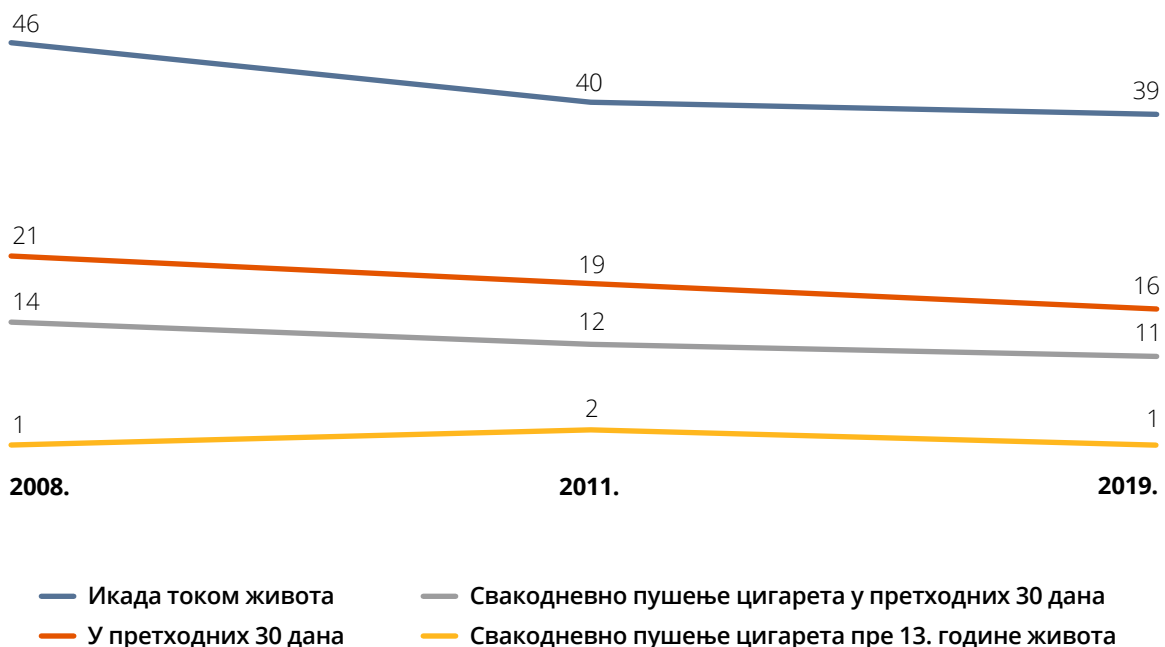
Графикон 44. Пушење цигарета међу ученицима првих разреда средњих школа (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

Графикон 45. Пушење цигарета међу дечацима који похађају први разред средњих школа (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

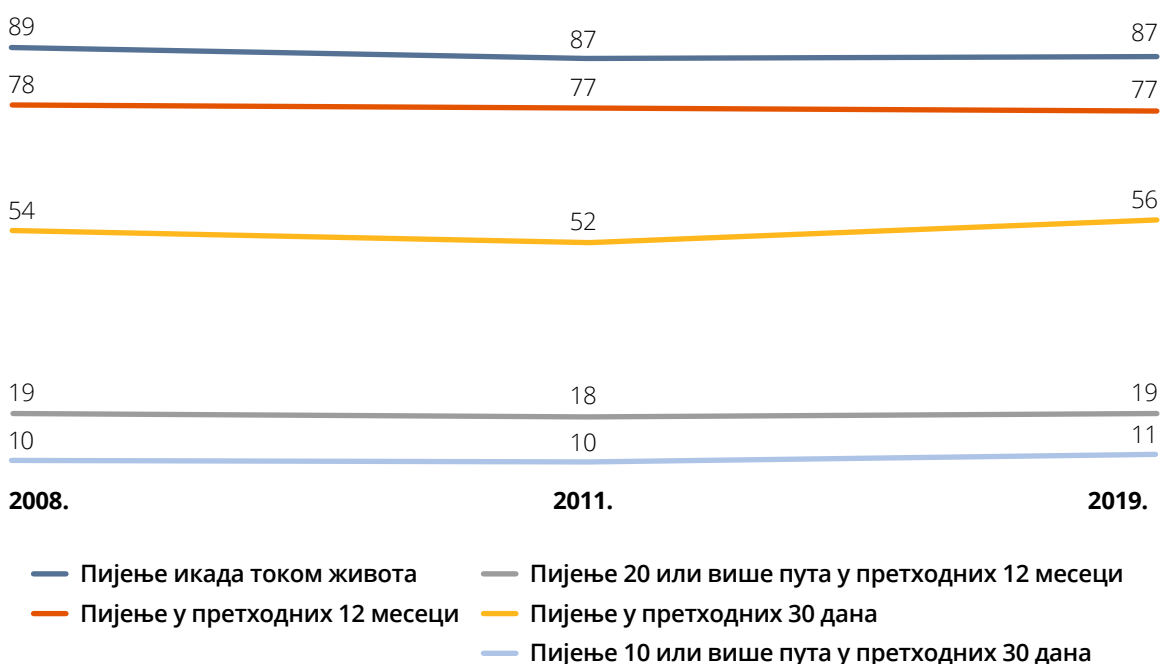
Графикон 46. Пушење цигарета међу девојчицама које похађају први разред средњих школа (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

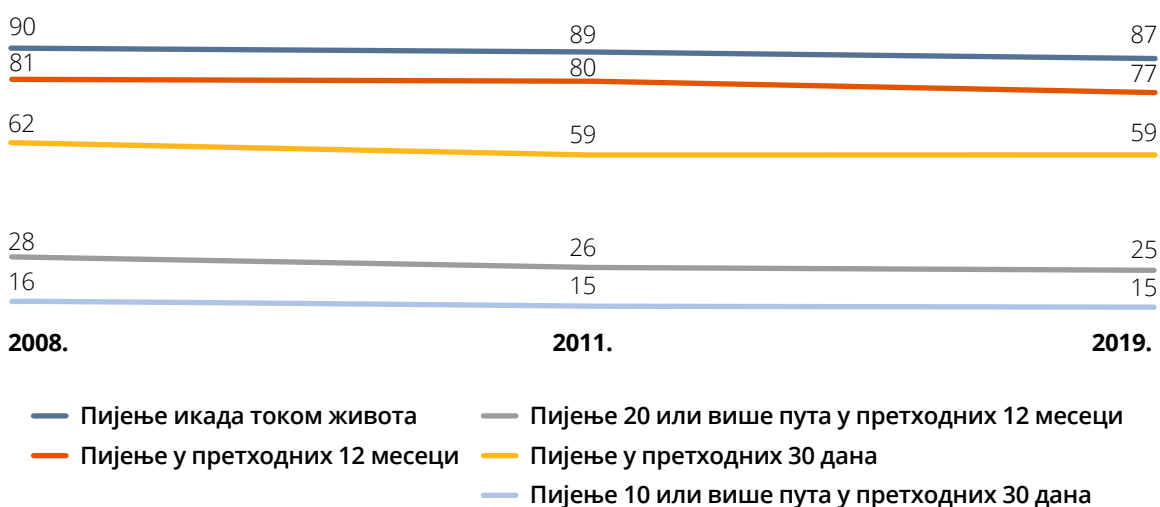
Конзумирање алкохолних пића

Процент ученика који су бар једном пробали алкохолно пиће, који су пили у претходних 12 месеци и 30 дана одржава се на сличном нивоу. Насупрот томе, бележи се пораст ученика који су пили пет или више пића у једној прилици у претходних 30 дана, а тај пораст је посебно изражен међу девојчицама (графикони 47–51).

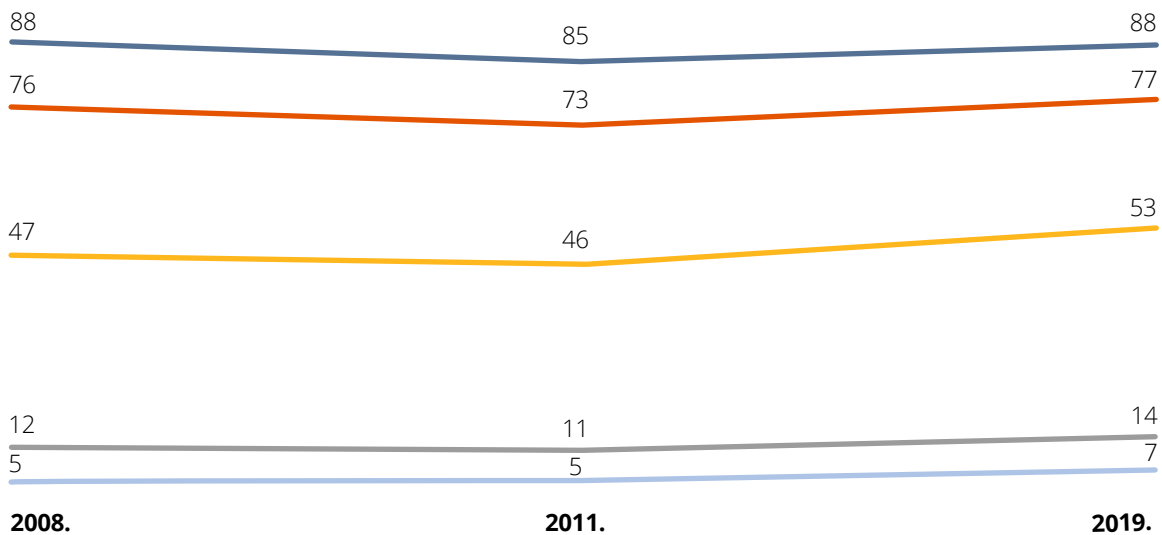
Графикон 47. Конзумирање алкохолних пића међу ученицима првих разреда средњих школа (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

Графикон 48. Конзумирање алкохолних пића међу дечацима који похађају први разред средњих школа (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

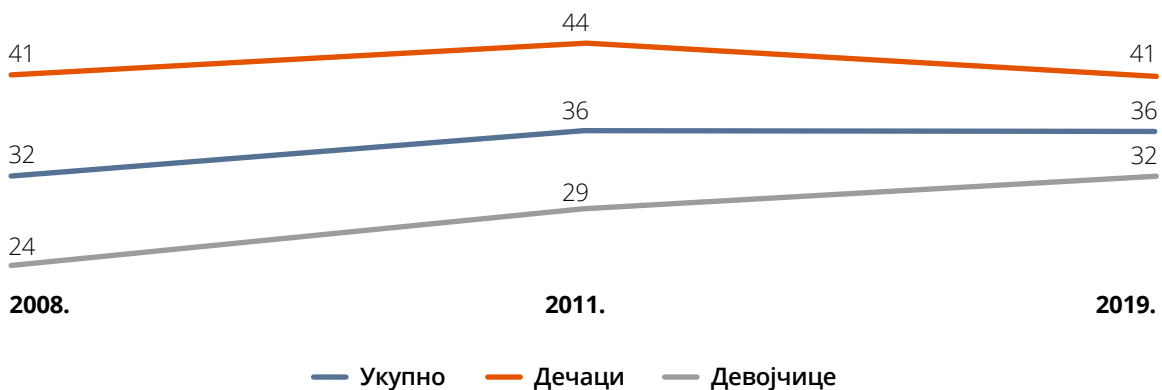

Графикон 49. Конзумирање алкохолних пића међу девојчицама које похађају први разред средњих школа (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

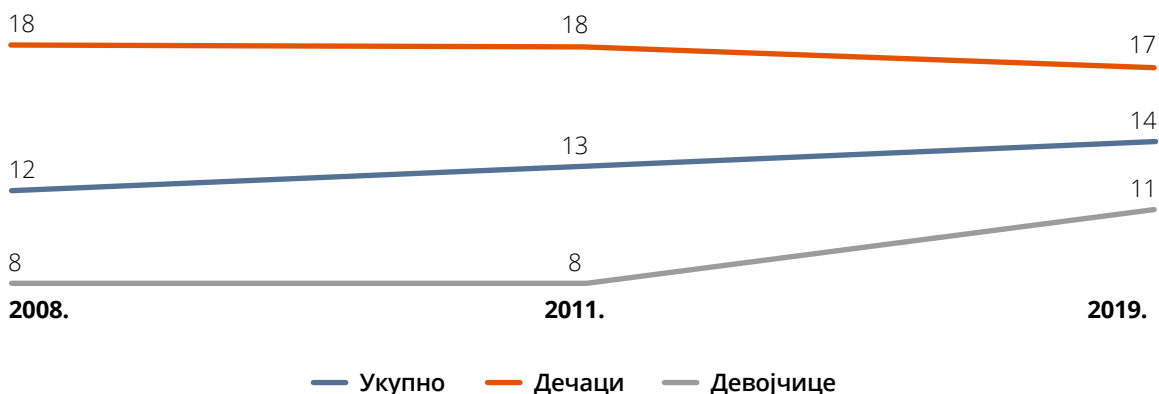
- Пијење икада током живота
- Пијење у претходних 12 месеци
- Пијење у претходних 30 дана
- Пијење 10 или више пута у претходних 30 дана
- Пијење 20 или више пута у претходних 12 месеци

Графикон 50. Пијење пет или више пића у једној прилици у претходних 30 дана међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

- Укупно
- Дечаци
- Девојчице

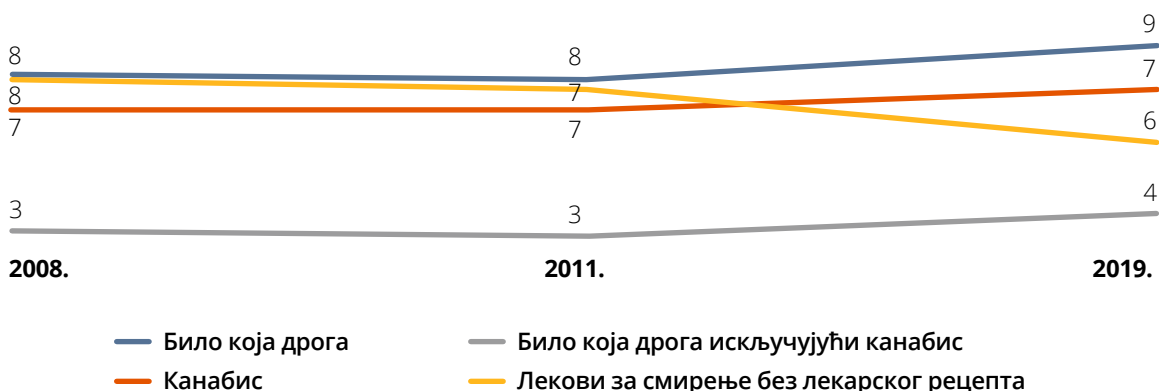
Графикон 51. Пијење пет или више пића у једној прилици три или више пута у претходних 30 дана међу ученицима првих разреда средњих школа, према полу (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

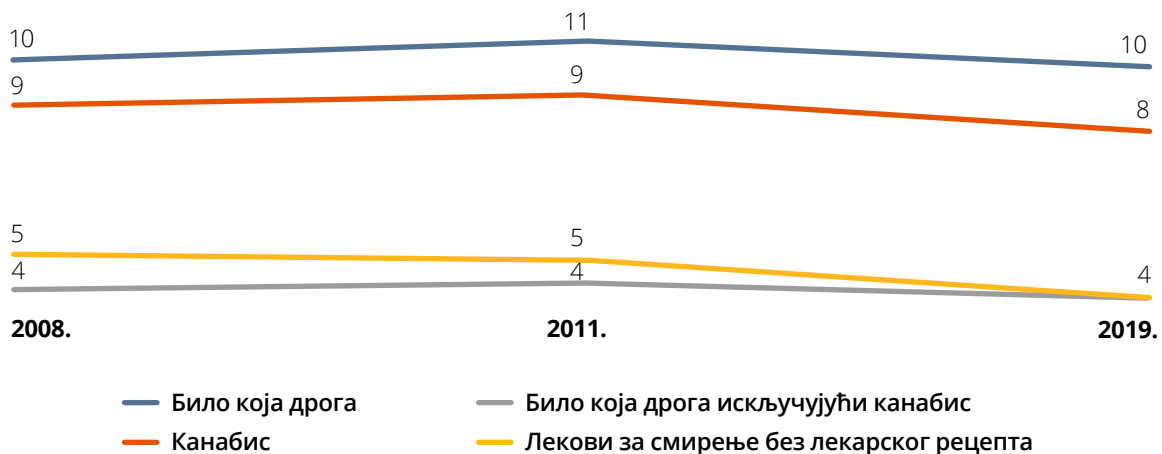
Употреба дрога

Процент ученика првих разреда средњих школа који су бар једном током живота конзумирали неку дрогу је порастао са 8% у 2008. години на 9% у 2019. години, док је проценат оних који су конзумирали лекове за смирење без рецепта лекара опао са 8% на 6% у истом временском периоду. Процент оних који су конзумирали канабис бар једном током живота се није променио у периоду 2008 –2019. година. Резултати указују и да иако се учесталост конзумирања дрога није променила посматрано међу свим ученицима првих разреда средњих школа постоје разлике према полу. Насупрот дечацима код којих је употреба дрога током живота у благом паду, код девојчица се уочава пораст (графикони 52–54).

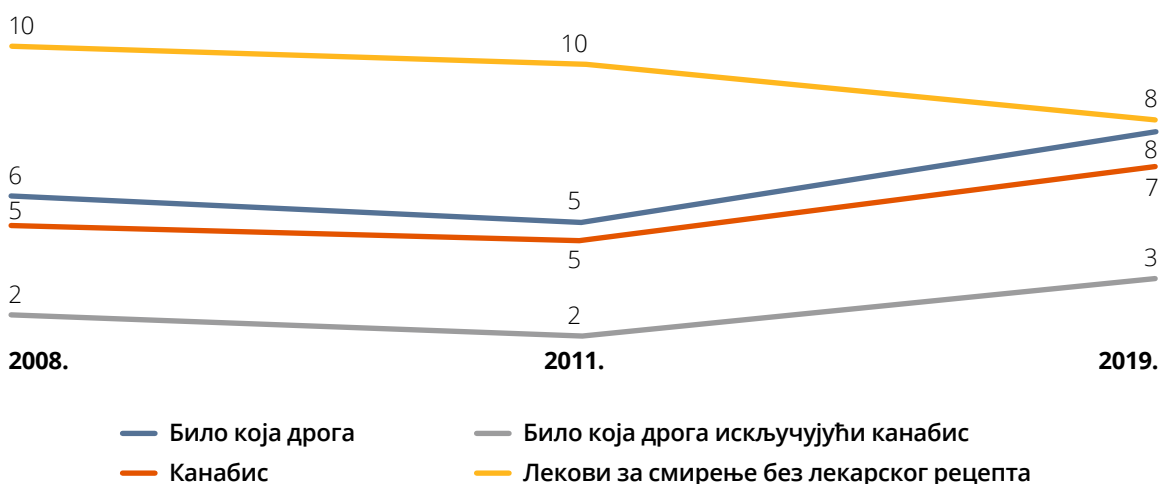
Графикон 52. Употреба дрога током живота међу ученицима првих разреда средњих школа према врсти дрога (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

Графикон 53. Употреба дрога током живота међу дечаца који похађају први разред средњих школа према врсти дрога (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

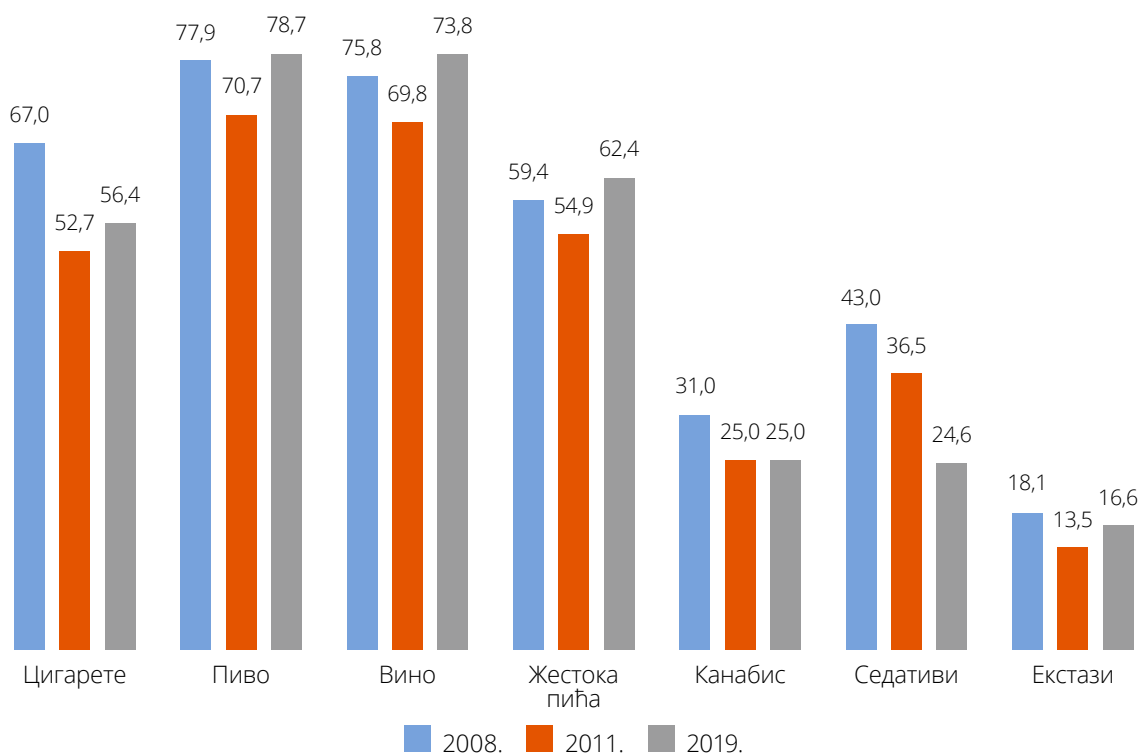
Графикон 54. Употреба дрога током живота међу девојчицама које похађају први разред средњих школа према врсти дрога (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

Ставови ученика о доступности психоактивних супстанци и ризичности њихове употребе

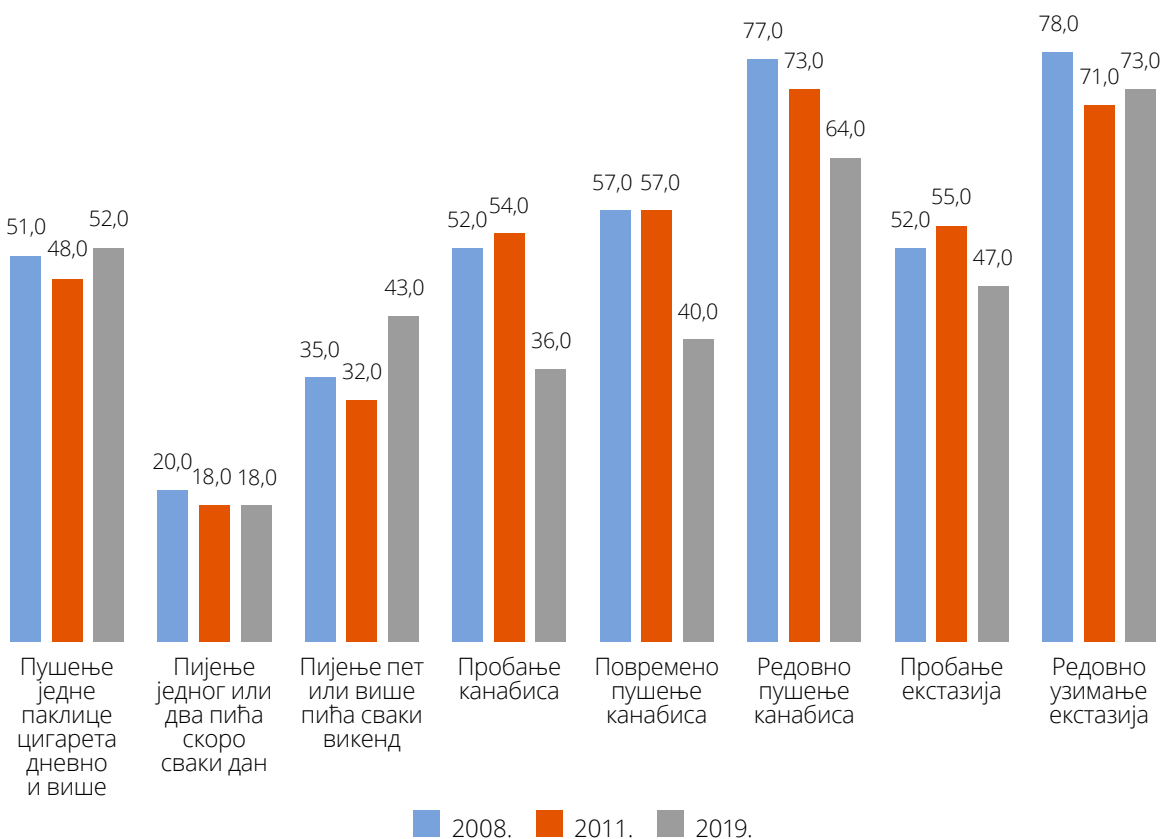
Процент ученика који сматрају да би веома или прилично лако могли да набаве цигарете је смањен са 67% у 2008. на 56% у 2019. години. У истом периоду није се значајније променила перцепција доступности алкохолних пића која се одржава на високом нивоу, посебно доступност пива. С друге стране, смањен је проценат ученика који сматрају да би веома или прилично лако могли да набаве канабис и седативе (графикон 55).

Графикон 55. Процент ученика првих разреда средњих школа који сматрају да би веома или прилично лако могли да набаве одређене ПАС уколико би то желели (%), Србија 2008, 2011, 2019.

Процент ученика који сматрају да је пушење једне паклице или више цигарета ризично, као и оних који сматрају да је пијење једног или два пића скоро сваки дан веома ризично је мали и даље низак и није се значајно променио у претходним годинама. Највећи пад у перцепцији ризичности се уочава у вези са употребом канабиса коју све мањи проценат ученика првих разреда средњих школа сматра веома ризичном (графикон 56).

Графикон 56. Процент ученика првих разреда средњих школа који сматрају да су одређена понашања веома ризична (%), Србија 2008, 2011, 2019. година

4. Закључци

Закључци се односе на ученике првих разреда средњих школа у Србији који су били циљна група овог истраживања у школској 2018/2019. години.

- Упркос смањењу, у периоду 2008–2019. године, проценат пушача међу ученицима је и даље висок и неопходно је интензивирати све мере контроле дувана како млади не би пушили, а онима који већ пуше неопходно је пружити подршку за престанак пушења.
- Смањење учесталости пушења не значи и смањење употребе дувана и никотина, јер велики проценат младих конзумира електронске цигарете, наргиле и загреване дуванске производе. Неопходно је у превентивне активности усмерене на превенцију пушења цигарета укључити садржаје који се односе на нове изазове у контроли дувана као што су употреба наргила, електронских цигарета и загореваних дуванских производа.
- Подаци указују да више од половине ученика сматра да би прилично лако или веома лако могли да набаве цигарете уколико би то желели, па је потребно предузети кораке за доследнију примену законски прописане забране продаје дувана и дуванских производа малолетним лицима.
- Више од половине ученика користило је алкохолна пића претходних месец дана, а нешто мање од половине са 13 или мање година. Велики проценат младих практикује пијење пет или више пића у једној прилици што носи додатни ризик, а пораст оваквог обрасца пијења у периоду 2008–2019. година је посебно изражен међу девојчицама.
- Ученици потцењују ризичност пијења, а већина сматра да лако може набавити алкохол уколико то жели. Ово указује на неопходност примене свих мера за смањење злоупотребе алкохола које су засноване на доказима и које поред едукација и подизања свести становништва о ризицима повезаним са пијењем, између осталог укључују и мере за смањење доступности алкохола, посебно малолетним особама.
- Ученици пију алкохол из различитих мотива, а њихови одговори показују да најчешће мисле да ће забаве и уживање у њима бити бољи ако се попије неко алкохолно пиће. То указује да треба више радити са младима на отклањању оваквих и сличних заблуда у вези са забавама и уживањем, уз истовремено јачање њихових капацитета за креативно осмишљавање слободног времена.

- Најчешће коришћена дрога у Србији је канабис, за који четвртина ученика мисли да би лако или веома лако могли да га набаве уколико би то желели, а скоро трећина ученика наводи да је имала прилику да проба али су одбили. Смањење процента ученика који великим ризиком по здравље сматрају коришћење појединих дрога испитиваних у оквиру истраживања, указује на потребу унапређења садржаја и метода превенције како би се ученицима објаснили нови изазови у вези са дрогама као што су промене законске регулативе у неким државама, нове психоактивне супстанце итд. У сузбијању употребе дрога неопходно је спровођење мера за смањење понуде и потражње које су засноване на доказима.
- Коцкање и клађење за новац је веома заступљено међу ученицима и неопходно је спровести све мере за превенцију патолошког коцкања и зависности од коцке због великих последица које имају по појединца и друштво.
- Велики проценат девојчица прекомерно користи друштвене мреже, док дечаци у већем проценту прекомерно играју игрице. У циљу корекције ових појава, неопходно је између осталог спровести мере које би утицале на квалитетно провођење слободног времена.
- Кроз мултисекторску сарадњу потребно је идентификовати и спроводити мере које имају за циљ смањење негативних последица коришћења медија и повећање позитивних утицаја који медији могу имати. Између осталог, важно је унапредити медијску писменост ученика, и обезбедити помоћ деци и родитељима у идентификацији знакова проблематичне и прекомерне употребе дигиталних медија.
- Програми превенције ризичног понашања треба да буду усмерени на јачање личних и социјалних вештина ученика за одупирање негативним утицајима и неговање квалитетних односа како у породици тако и у школи и широј друштвеној заједници, као и на развијање вештина родитељства и стварање окружења на нивоу уже и шире друштвене заједнице које ће подстицати здраве стилове живота.

5. Референце

1. WHO, *WHO report on the global tobacco epidemic: Monitoring tobacco use and prevention policies*. 2017.
2. *Smoking prevalence and attributable disease burden in 195 countries and territories, 1990-2015: a systematic analysis from the Global Burden of Disease Study 2015*. Lancet, 2017. 389(10082): p. 1885-1906.
3. ESPAD, E.a., *ESPAD Report 2015: Results from the European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*, E.E.j. publication, Editor. 2016: Luxemburg.
4. Arrazola, R.A., N.M. Kuiper, and S.R. Dube, *Patterns of current use of tobacco products among U.S. high school students for 2000-2012--findings from the National Youth Tobacco Survey*. J Adolesc Health, 2014. 54(1): p. 54-60.e9.
5. CDC, *E-Cigarette Use among Youth and Young Adults. A Report of the Surgeon General*. 2016: Atlanta, GA, USA.
6. Glantz, S.A., *Heated tobacco products: the example of IQOS*. Tobacco Control, 2018. 27(Suppl 1): p. s1.
7. Maziak, W., et al., *Tobacco smoking using a waterpipe: a re-emerging strain in a global epidemic*. Tob Control, 2004. 13(4): p. 327-33.
8. Smith, J.R., et al., *Determinants of hookah use among high school students*. Nicotine Tob Res, 2011. 13(7): p. 565-72.
9. Gathuru, I.M., R.E. Tarter, and M. Klein-Fedyshin, *Review of hookah tobacco smoking among college students: policy implications and research recommendations*. Am J Drug Alcohol Abuse, 2015. 41(4): p. 272-80.
10. Services, U.S.D.o.H.a.H., *Preventing Tobacco Use among Youth and Young Adults: A Report of the Surgeon General*. . 2012: Rockville, MD.
11. Song, A.V., et al., *Perceptions of Smoking-Related Risks and Benefits as Predictors of Adolescent Smoking Initiation*. American journal of public health, 2009. 99(3): p. 487-492.
12. Roditis, M., et al., *Adolescents' Perceptions of Health Risks, Social Risks, and Benefits Differ Across Tobacco Products*. J Adolesc Health, 2016. 58(5): p. 558-66.
13. Mello, S., et al., *Perceived Harm of Secondhand Electronic Cigarette Vapors and Policy Support to Restrict Public Vaping: Results From a National Survey of US Adults*. Nicotine Tob Res, 2016. 18(5): p. 686-93.
14. Krenik-Matejcek, T.M., A.L. Monson, and B.R. Cooper, *Hookah Smoking: Assessing College Students' Behaviors, Attitudes, and Knowledge*. J Dent Hyg, 2017. 91(6): p. 33-40.
15. Bals, R., et al., *Electronic cigarettes: a task force report from the European Respiratory Society*. European Respiratory Journal, 2019. 53(2): p. 1801151.
16. Barrington-Trimis, J.L., et al., *E-cigarettes, Cigarettes, and the Prevalence of Adolescent Tobacco Use*. Pediatrics, 2016. 138(2): p. e20153983.

17. Waziry, R., et al., *The effects of waterpipe tobacco smoking on health outcomes: an updated systematic review and meta-analysis*. International Journal of Epidemiology, 2016. 46(1): p. 32-43.
18. Martinasek, M.P., et al., *Waterpipe tobacco smoking impact on public health: implications for policy*. Risk management and healthcare policy, 2015. 8: p. 121-129.
19. Eissenberg, T. and A. Shihadeh, *Waterpipe tobacco and cigarette smoking: direct comparison of toxicant exposure*. American journal of preventive medicine, 2009. 37(6): p. 518-523.
20. Henriksen, L., et al., *Is adolescent smoking related to the density and proximity of tobacco outlets and retail cigarette advertising near schools?* Preventive Medicine, 2008. 47(2): p. 210-214.
21. Hawkins, S.S., N. Bach, and C.F. Baum, *Impact of Tobacco Control Policies on Adolescent Smoking*. The Journal of adolescent health : official publication of the Society for Adolescent Medicine, 2016. 58(6): p. 679-685.
22. WHO, *Global status report on alcohol and health 2018*. 2018.
23. Bujalski, M. and J. Sieroslowski, *Risk perception and alcohol drinking among young people in seven European countries from 1995 to 2015*. Alcoholism and Drug Addiction/ Alkoholizm i Narkomania, 2018. 31(1): p. 17-48.
24. Zucconi, S., et al., *Gathering consumption data on specific consumer groups of energy drinks*. 2013.
25. Breda, J.J., et al., *Energy Drink Consumption in Europe: A Review of the Risks, Adverse Health Effects, and Policy Options to Respond*. Frontiers in Public Health, 2014. 2(134).
26. Ritchwood, T.D., et al., *Risky Sexual Behavior and Substance Use among Adolescents: A Meta-analysis*. Children and youth services review, 2015. 52: p. 74-88.
27. Palen, L.A., et al., *Substance use and sexual risk behavior among South African eighth grade students*. J Adolesc Health, 2006. 39(5): p. 761-3.
28. Harford, T.C., C.M. Chen, and B.F. Grant, *Other- and Self-Directed Forms of Violence and Their Relationship With Number of Substance Use Disorder Criteria Among Youth Ages 12-17: Results From the National Survey on Drug Use and Health*. Journal of studies on alcohol and drugs, 2016. 77(2): p. 277-286.
29. NIDA, *Principles of Adolescent Substance Use Disorder Treatment: A Research-Based Guide 2020*.
30. European Monitoring Center for Drugs and Drug addiction. *European Drug Report 2019: Trends and Developments*. 2019: Luxembourg.
31. Beck, F. and S. Legleye, *Measuring cannabis-related problems and dependence at the population level*, in *A cannabis reader: global issues and local experiences, vol. II*, EMCDDA, Editor. 2008, EMCDDA: Luxembourg.
32. Mascheroni, G. and K. Ólafsson, *Net Children Go Mobile: risks and opportunities*. 2014: Milano.
33. Patton, G.C., et al., *Our future: a Lancet commission on adolescent health and wellbeing*. Lancet (London, England), 2016. 387(10036): p. 2423-2478.
34. Reid Chassiakos, Y., et al., *Children and Adolescents and Digital Media*. Pediatrics, 2016. 138(5): p. e20162593.
35. Holstein, B., et al., *Perceived Problems with Computer Gaming and Internet Use Among Adolescents: Measurement Tool for Non-clinical Survey Studies*. BMC Public Health, 2014. 14: p. 361.

36. Ivica, M. and L. Goran, *Patološko kockanje sa priručnikom za samopomoć*. 2012, Beograd: Elit Medica.
37. Melendez-Torres, G.J., et al., *Prevalence of gambling behaviours and their associations with socioemotional harm among 11-16 year olds in Wales: findings from the School Health Research Network survey*. *European journal of public health*, 2020. 30(3): p. 432-438.
38. Floros, G.D., *Gambling disorder in adolescents: prevalence, new developments, and treatment challenges*. *Adolescent health, medicine and therapeutics*, 2018. 9: p. 43-51.
39. Johnson, E.E., et al., *The Lie/Bet Questionnaire for screening pathological gamblers*. *Psychol Rep*, 1997. 80(1): p. 83-8.
40. Rockloff, M.J., *Validation of the Consumption Screen for Problem Gambling (CSPG)*. *J Gambl Stud*, 2012. 28: p. 207–216.
41. NIDA. *Risk and Protective Factors in Drug Abuse Prevention*. *National Institute on Drug Abuse*. 2002; Available from: <https://archives.drugabuse.gov/news-events/nida-notes/2002/02/risk-protective-factors-in-drug-abuse-prevention>.
42. Badura, P., et al., *Can organized leisure-time activities buffer the negative outcomes of unstructured activities for adolescents' health?* *International Journal of Public Health*, 2018. 63(6): p. 743-751.
43. Council, N.R. and I.o. Medicine, *Preventing Mental, Emotional, and Behavioral Disorders Among Young People: Progress and Possibilities*, ed. M.E. Connell, T. Boat, and K.E. Warner. 2009, Washington, DC: The National Academies Press. 592.
44. Moore, G.F., et al., *School, Peer and Family Relationships and Adolescent Substance Use, Subjective Wellbeing and Mental Health Symptoms in Wales: a Cross Sectional Study*. *Child Indicators Research*, 2018. 11(6): p. 1951-1965.
45. Branstetter, S.A., S. Low, and W. Furman, *The Influence of Parents and Friends on Adolescent Substance Use: A Multidimensional Approach*. *Journal of substance use*, 2011. 16(2): p. 150-160.
46. Andrews, J.A. and H. Hops, *The influence of peers on substance use*, in *Handbook of drug use etiology: Theory, methods, and empirical findings*. 2010, American Psychological Association: Washington, DC, US. p. 403-420.

ISBN 978-86-7358-116-3

Европско школско истраживање о употреби психоактивних супстанци међу ученицима у Србији 2019.

ESPAD – *The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*